

Ms. Bebi Afroj Sayyad

(M.A., B.Ed., M. Phil., Ph.D. Appeared)

She is working as an Assistant Professor in Kalikadevi College Shirur Kasar Dist Beed (MS). She has 19 years teaching experience. She has visited as a guest faculty at Jilha Udyog Center, Beed. She has received on a National Best Teacher Awards. Her areas of interest are extension education, textile clothing, human development and health -, nutrition. She has worked as guest editor of UGC care listed journal Sandhodhdk. She has actively attended more than 20 Seminars and Conferences. She has published 20 research papers in different national and International Journals as well as reference books.

Dr. Tabassum Inamdar

(M.A., B.Ed., M. Phil., Ph.D.)

She is working as an Assistant Professor and IQAC Coordinator at Mahila Mahavidyalaya, Georai Dist. Beed (MS). She has 18 years teaching experience. She has received two National Best Teacher Awards. Her areas of interest are Feminism, Dalit Studies and Post - Modernism. She has edited a book entitled Contemporary Indian Women Novelists: Reviews and Discussions. She has actively attended more than 15 Workshops, Seminars, Conferences and Symposiums. She has published 18 research papers in different national and International Journals as well as reference books.

Dr. Khanduji Waghmare

(M.A., M.Phil., Ph.D. SET)

He is working as an Assistant Professor at Kalikadevi College, Shirur Kasar Dist. Beed (MS). He has published more than 25 research papers in National- International Journals and Magazines. There are two state and national awards on his credit. He is worked as a guest editor of Current Global Reviewer: International Journal.

Dr. Vitthal Sakharam Jadhav

(M.A., SET., Ph.D.)

He is Associate Professor and Head Department of Public Administration at Kalika Devi College, Shirur kasar Dist. Beed (MS). He has 15 years teaching experience. He is a elected member as a Board of studies in Public Administration at Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad (M.S.) He has received four National Best Teacher Awards. His research interest areas are Indian Constitution and Indian Administration, Constitutional Culture and Nationalism, itutional Literacy. He has actively attended more than 33 Seminars and Conferences. He has published 20 research papers in different national and International Journals. He has edited three books.

Dayadhan Publishers Group

263, Anudaya, Akola Road, Near Gram Panchayat Office, Balsond, Hingoli Maharashtra State (India)

7276193979

www.dayadhanpublication.com

ISBN : 978-93-91097-51-6

Human Rights in India Ms. Bebi Afroj Sayyad Dr. Tabassum Inamdar Dr. Khandu Waghmare Dr. Vitthal Jadhav

Human Rights in India

Ms. Bebi Afroj Sayyad
Dr. Tabassum Inamdar
Dr. Khandu Waghmare
Dr. Vitthal Jadhav

Human Rights in India

Editor

**Ms. Afroj Sayyad
Dr. Tabassum Inamdar
Dr. Khanduji Waghmare
Dr. Vitthal Sakharam Jadhav**

*Dayadhan Publishers Group, Hingoli
(Maharashtra State)*

Published by:

Mrs. Anita D. Maske

Publisher

Dayadhan Publishers Group

263, Anudaya, Near Grampanchayat Office, Ramakrushna

Nagar, Akola Road, Balsond

Hingoli. Maharashtra State (India)

Pin Code 431513

E-mail: dayadhanpublishersgroup@gmail.com

Mobile: 7276193979, 9371725117, 9371725944

Human Rights in India

© Mrs. Anita D. Maske

ISBN: 978-93-91097-51-6

All rights reserved no part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the Publisher.

PRINTED IN INDIA

Published by Dayadhan Publishers Group

Laser Type Setting at Shreya Printers, Hingoli

Date of Publication: 08 March 2023

Price 250/-

Contents

Sr. No.	Title	Author	Page No.
	Preface	Dr. Ramesh Landge	i
1	Human Rights in Indian Constitution	Dr. Syed Tanvir Badruddin	1
2	Crime Against Women –A Reality	Dr. Sunita Bhoikar	6
3	Human Rights of Women	Dr. Ayodhya Pawal	21
4	Women and Human Rights	Ms. Meghavee G. Meshram	26
5	Gender Discrimination and Remedies on Women Issues	Dr. Tandale S. S.	39
6	Violence, Crime and Poverty	Mr. Naresh W. Patil	44
7	Human Rights and Education	Dr. Abhay Butle	63
8	मानवी हक्क आणि मीडिया	प्रा. डॉ. शामल भिवराज जाधव	69
9	मानवी हक्क : समस्या आणि आव्हाने	प्रा.डॉ. विठ्ठल जाधव अशोक मारोती इंगोले	76
10	पर्यावरण आणि मानवी हक्क	विलास पी. बैले	82
11	मानवी हक्क: संकल्पना व स्वरूप	डॉ. बालासाहेब विष्णू कटारे	93
12	भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार	प्रा. डॉ. जे. व्ही. निकाळजे (म्हस्के)	101
13	मानवी हक्काची सध्यास्थिती: एक दृष्टिक्षेप	डॉ. संजय कांबळे	110
14	मानवी हक्क आणि प्रसारमाध्यमे	सविता चंद्रकांत वाकडे	115

15	मानवी हक्क व प्रशासन	प्रा. डॉ. नागनाथ वैजनाथ शेवाळे	121
16	पारंपरिक आहाराच्या माध्यमातून अॅनिमियाचे व्यवस्थापन	प्रा. डॉ. उषा यशवंतराव माने	126
17	महिलांचे सक्षमीकरण आणि शासनाचे योगदान	प्रा. मनीषा महारुद्र गाडवे	133
18	एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) योजना	प्रा.अर्चना कुंडलिकराव चवरे	141
19	एकात्मिक बालविकास सेवा योजना (ICDS) अंतर्गत पोषण विषयक कार्यक्रम	प्रा. मीनाक्षी पांडुरंगसा बोरीवाले	150
20	एकात्मिक बाल विकास योजना	डॉ. सलमा खमरोद्दीन शेख	158

PREFACE

The book “Human Rights in India” is a happy addition to Indian Language and History. It is edited by four scholars Ms. Baby Afroj Sayyad, Dr. Tabassum Inamadar, Dr. Khanduji Waghmare and Dr. Vitthal Jadhav. Fortunately Dayadhan Publishers have brought it out wonderfully. As a Critic, I congratulate all these academicians for their useful literary endeavour. People like Principal (Dr) Vishwash Kandhare, Principal (Dr.) Kanchan Paralikar and others have also guided these young and enthusiastic editors. The book has as many as 20 research articles contains basic aspects of Human Rights like justice, education, safety, peace, dignity, hope, freedom, equality and humanity. Chief Justice of India, J.S. Verma (1978) rightly stated that ‘human dignity is the quintessence of human rights.’ All rights which are essential for the protection and dignity of an individual and help him to develop his personality are termed human rights. The term ‘rights’ refers to privileges that everyone is automatically entitled to, regardless of their age, ethnicity, nationality, ideology, orientation, sex, or religious beliefs.

Every person (i.e. Male and female) has received the same rights and dignity from birth. The basic rights which are moral principles or norms set for standard human behavior, protected by municipal or international law are called human rights. Human rights are inalienable rights that apply to all people, regardless of their race, gender, nationality, ethnicity, language, religion, or any other status, according to the United Nations. The freedom from slavery and torture, the right to work and receive an education, as well as the rights to life and liberty are among these rights. Everyone has the same access to these rights without any limitations. This is now referred to as Human Rights. It is also

known as Basic Rights, Inherent Rights, Natural Rights, Birth Rights and Fundamental Rights. Thus, we are all equally entitled to our human rights without discrimination or harassment of any kind. According to Foster (2006), there are three basic categories of human rights:

- Civil and political rights, which defend individuals from the actions of governments, organizations, or other people;
- Socioeconomic and cultural rights, which include the right to adequate housing, education,
- Living conditions; and solidarity rights, which emphasize equality and the absence of discrimination.

Thus, there are not various types of human rights because they are inherent and dependent on one another. Regardless of one's age, sex, caste, creed, ethnicity, religion, locality, or nationality, every human being is born with certain rights, which are all equally significant and inalienable.

The characteristics of human rights are as follows,

- Human rights are universal in nature that is accorded to every person, regardless of caste, creed, race, religion, nationality, or place of birth.
- These rights are unalienable. Many thinkers hold that these are inalienable inherent rights that were bestowed by God and cannot be altered or removed by anybody.
- These rights are interrelated and inseparable. A government must uphold all of its citizens' rights if it grants one of them. For instance, in order to preserve its inhabitants' right to life, the government must safeguard their right to a fair trial and must provide them with food, shelter, and a clean environment.
- Every person (i.e. Male and female) has received the same rights and dignity from birth.

- Even if the man is unaware of or fails to use his rights, nothing is lost. For instance, a person's right to consult an advocate is still in effect even if they are unaware of it. Then, it is the responsibility of the government to inform him of his rights or to offer him free legal assistance.
- They defend the worth and individuality of people. The dignity of a person is protected by rights such as the right to life, the right to liberty, the right to arbitrary detention and punishment, etc.

To sum up, Human rights are seen as the fundamental legal protections that every person must enjoy in their interactions with the government and other authorities. These are outlined in the 30 articles that make up the Universal Declaration of Human Rights, which was adopted by the UN in 1948.

Indeed, the present book entitled 'Human Rights in India' is definitely justifying the title or we shall say that the title is aware about the basic rights of human being in India. So the form and the content cohere throughout the book reminding Human Rights in India. I believe that all Indian students, academicians and research scholars must read this book. This is surely a library piece and it has a great referential value for the years to come.

Dr. Ramesh A. Landage,

Assistant Professor,

Kalikadevi Arts, Commerce and Science College,

Shirur Kasar Dist Beed (Maharashtra)

Email- dr.rameshlandge1111@gmail.com

1. Human Rights in Indian Constitution

Dr. Syed Tanvir Badruddin

Head, Dept. of Sociology

Milliya Arts, Science & Management Sci. College, Beed

Email: - tanvir_syed123@rediffmail.com

Abstract: -

Every human being has the right to life, liberty and personal security. All persons are equal before the law and have the rights and duties established in this Declaration, without distinction as to race, sex, language, creed or any other factor. There are six fundamental rights in India constitution. They are Right to Equality, Right to Freedom, right against Exploitation, Right to Freedom of Religion, Cultural and Educational Rights, and Right to Constitutional Remedies. This paper focuses on mainly Human rights recognized by the Indian constitution. This paper is mostly based on secondary data and some observations.

Keywords: -Human rights, Constitution, fundamental rights, law.

Introduction: -

Rights are social, legal or moral norms of chance or advantage, that is, rights are the urgent regularizing rules about what is allowed to people according to some broad arrangement of laws, social show or good theory. Rights are of key importance in such educates as law and ethics, especially speculations of value and deontology. Rights are much of the time saw as key to civilization, seen as set up backbones of society and culture, and the recorded setting of social conflicts can be found all through the whole presence of each advantage and its unforeseen development.

Human rights are the basic rights available to any human being by virtue of his birth in human race. It is inherent in all human beings irrespective of their nationality, religion, language, sex, color or any other consideration. The Protection of Human Rights Act, 1993 defines Human Rights as: “human rights” means the rights relating to life, liberty, equality and dignity of the individual guaranteed by the

Constitution or embodied in the International Covenants and enforceable by courts in India”.

Human Rights and Indian Constitution: -

The Constitution of the Republic of India which came into force on 26th January 1950 with 395 Articles and 8 Schedules, is one of the most elaborate fundamental laws ever adopted. The Preamble to the Constitution declares India to be a Sovereign, Socialist, Secular and Democratic Republic. The term 'democratic' denotes that the Government gets its authority from the will of the people. It gives a feeling that they all are equal "irrespective of the r race, religion, language, sex and culture. “The Preamble to the Constitution pledges justice, social, economic and political, liberty of thought, expression, belief, faith and worship, equality of status and of opportunity and fraternity assuring the dignity of the individual and the unity and integrity of the nation to ail its citizens.

Human rights can be defined as “...rights inherent to all human beings, whatever our nationality, place of residence, sex, national or ethnic origin, color, religion, language, or any other status. We are all equally entitled to our human rights without discrimination. These rights are all interrelated, interdependent and indivisible”. “All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood.” Universal Declaration.

The six fundamental rights recognized by the Indian constitution are:

1) Right to equality:

Which includes equality before law, prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, gender or place of birth, and equality of opportunity in matters of employment, abolition of untouchability and abolition of titles 'Right to Equality' signifies correspondence under the steady gaze of law, precluding any bias based on race, religion, position, doctrine, sex, or spot of birth. This privilege likewise implies a correspondence of chance concerning business, abrogation of distance, and furthermore cancellation of titles.

2) Right to freedom:

Which includes freedom of speech and expression, assembly, association or union or cooperatives, movement, residence, and right to practice any profession or occupation (some of these rights are subject to security of the State, friendly relations with foreign countries, public order, decency or morality), right to life and liberty, protection in respect to conviction in offences and protection against arrest and detention in certain cases.

3) Right to Freedom of Religion:

Is another significant key right that clarifies the embodiment of opportunity of soul, opportunity to declare any religion, opportunity to run strict issues, and opportunity to give strict directions in specific establishments. Right to freedom of religion: Which includes freedom of conscience and free profession, practice, and propagation of religion, freedom to manage religious affairs, freedom from certain taxes and freedom from religious instructions in certain educational institutes.

4) Directly against Exploitation:

Right against exploitation: Which prohibits all forms of forced labour, child labour and traffic of human beings. Discusses the forbidding of constrained work and restriction of work of youngsters in hazardous positions.

5) Social and Educational Rights:

Social and Educational Rights 'of our Constitution clarifies the protection of language and culture of minorities and right of minorities to set up' organizations. Preserve the right of any section of citizens to conserve their culture, language or script, and right of minorities to establish and administer educational institutions of their choice.

6) Right to Constitutional Remedy:

'Right to Constitutional Remedy' manages the option to move the courts for issuance of writs and clarifies the writs of: Habeas corpus, Mandamus, Prohibition, Quo Warranto, and Certiorari. This privilege likewise sets out the advantages in regard to the National Commission on Minorities, the National Commission on Women, the National

Commission on Scheduled Castes, and so on Which is present for enforcement of Fundamental Rights.

Some Fundamental Rights in Indian Constitution: -

- Equality before law.-The State shall not deny to any person equality before the law or the equal protection of the laws within the territory of India.
- Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth. -(1) The State shall not discriminate against any citizen on grounds only of religion, race, caste, sex, place of birth or any of them. No citizen shall, on grounds only of religion, race, caste, sex, place of birth or any of them, be subject to any disability, liability, restriction or condition with regard to-
 - a) access to shops, public restaurants, hotels and places of public entertainment; or
 - b) the use of wells, tanks, bathing ghats, roads and places of public resort maintained wholly or partly out of State funds or dedicated to the use of the general public.
- Equality of opportunity in matters of public employment. -
 - (1) There shall be equality of opportunity for all citizens in matters relating to employment or appointment to any office under the State.
 - (2) No citizen shall, on grounds only of religion, race, caste, sex, descent, place of birth, residence or any of them, be ineligible for, or discriminated against in respect of, any employment or office under the State.
- Protection of certain rights regarding freedom of speech, etc.-
 - (1) All citizens shall have the right-
 - a) to freedom of speech and expression;
 - b) to assemble peaceably and without arms;
 - c) to form associations or unions 1[co-operative societies];
 - d) to move freely throughout the territory of India;
 - e) to reside and settle in any part of the territory of India; [and]
 - g) to practice any profession, or to carry on any occupation, trade or business.

Conclusion: -

Human rights are integral rights that are necessary for an individual's development and without which he or she cannot live a life of full dignity. Human Rights are the rights that every individual has to certain basic inherent rights that are necessary for his or her development as a human being. Our Constitution guarantees the fundamental rights of not only citizens but also everyone living in India's territory.

References: -

- 1) Nagendra Singh, Enforcement of Human Rights (Calcutta: Eastern Law House Pvt. Ltd, 1986)
- 2) Jawaharlal Nehru. The Discovery of India, 2nd ed. (New Delhi. Jawaharlal Nehru Memorial Fund, 1992)
- 3) S. Subramanian, Human ~ Rights: International Challenges, Vol. I (New Delhi: Manas Publications, 1997).
- 4) Rajeev Dhavan. "Law as Struggle: Public Interest Law in India," Indian Journal of international Law (Vol. 36, 1994):

2. Crime Against Women –A Reality

Dr. Sunita Bhoikar

Assistant Professor

Ambedkar College of Social Work, Wardha

Maharashtra, India

Abstract

Violence against women and girls (VAWG) is a global pandemic. One out of three women and girls (35 percent) worldwide between the ages of 15 and 49 has experienced physical violence, sexual violence, or both. At least 200 million girls and women have undergone female genital mutilation (FGM), and in at least 11 countries, more than half of women ages 15–49 have undergone FGM (figure S2.1.1).¹ We know these facts because representative population-based studies have been undertaken to understand the prevalence of VAWG. Violence against women has long been a problem, in times of peace and war. This violence ranges from very mild teasing to rape and murder, and takes place at home, in the streets, at work places, jails, in short everywhere. Few crimes against women are reported, fewer still prosecuted, and a negligent number of accused are actually punished. In the absence of detailed studies on incidence, it is difficult to come up with suggestions to reduce if not abolish such violence. There is an urgent need for more studies on this violence so that the psychology of the violators is better understood. Instances of violence need to be thoroughly investigated, and ways and means devised to reduce their incidence. There is need for quick and severe punishment for the accused, which would act as a deterrent too. Any society, in which half the population is not assured of safety, needs to reconsider its claim to being civilised

Key Words: Women, violence, farmers Suicide, rape, safety, crimes, torture, molestation, kidnapping,

Introduction

Violence against women has increased in recent times. Whether these women live in cities or in rural areas is no longer an important question. The real question is who will take their side. Because the women and child development minister of the state is asking the question that if women do not go to the fourth place in Shani Shingnapur temple, where will it get worse? So, the Minister of Women and Child Development at the Center says that if a pregnant woman is tested for sex, it will get worse. So how can women get support when even women politicians are not in favor of women?

National Crime Records Authority has released the statistics of suicides of farmers and agricultural labourers. The gap between rich and poor in the country is widening rapidly. The rich are getting richer. The poor are getting poorer. The poor of the country are surrounded by the crisis of unemployment, malnutrition and poverty. The biggest impact of the corona epidemic was mainly on the small and micro industries of the country. The daily wage laborers engaged in this industry found it difficult to survive in the urban areas due to lack of employment. Therefore, these daily laborers marched back to their village in whatever vehicle they could get. The emphasis of these unemployed people fell on village agriculture. The stress on agriculture increased. Some of the unemployed did not find work even in agriculture. Due to this, the time of starvation was imposed on many people. There was some borrowing. Some found it difficult to repay the loan. Many people committed suicide due to the depression caused by all this.

Objectives of the study

- To know and analyses the present crime trend rapidly increasing against women in India.
- To explore the main causes in increasing the crimes against women in India.
- To understand the existing law in India pertaining to combat such crimes.

Scope of the study

The scope of the study mainly covers the attitude of indifference and negligence that is primarily the result of general acceptance of men's superiority over women because of which violent acts against women have not been viewed as violent by women themselves due to their religious values and social attitudes. It is only recently that the issue of crime against women has been transformed from a private issue into a public problem. The present study tries to explore the main causes in increasing the trend of crime against women,

Methodology

The present study is based on both primary and secondary data like crime reports, Newspaper News, journals, books and internet surveys etc.

Gun Laws and Violence Against Women

Violence against women is too often fatal: 1,706 women in the United States were murdered by men in 2012 in incidents involving a single victim and single offender (Violence Policy Center 2014). Among the 47 states for which relatively complete data are available, Alaska and South Carolina have the highest rates, at 2.57 and 2.06 per 100,000, and New Hampshire has the lowest (0.30 per 100,000; Violence Policy Center 2014).⁸ A majority of female homicide victims are killed by men they know, and many are killed by their partners. Between 2003 and 2012, about one-third of female homicide victims in the United States died at the hands of an intimate partner; in many states, intimate partner violence accounted for more than two in five female homicides (Gerney and Parsons 2014)

Now, The National Crime Records Authority has announced the suicide statistics of students, salaried employees, retired workers, unemployed, self-employed, housewives, farmers, agricultural laborers. Accordingly, the national percentage of suicides in the country in 2020-21 is 7.17 percent. However, the category that exceeds this percentage the most is daily wage labourers. The suicide rate of daily wage laborers in the country is much higher than the national

percentage of suicides across the country. In 2021, the rate of suicide of daily wage laborers in the country has remained as high as 11.52 percent. Thus, for the first time in the country, there has been a painful reality that the percentage of suicides of daily wage laborers has increased. If you look at the graph of accidental deaths and suicides across the country, it is mainly mentioned in the report of National Crime Records Authority 2021 that daily wage workers are the most victims. One lakh 39 thousand 123 suicides were recorded in the country in the pre-corona period of 2019. Out of them 32 thousand 563 daily laborers have committed suicide. Out of 1 lakh 53 thousand 52 suicides recorded in 2020, 37 thousand 666 daily laborers ended their lives. One lakh 64 thousand 33 people committed suicide in 2021 and one fourth of them i.e. 42 thousand four daily wage laborers committed suicide. In 2021, 5318 farmers and 5563 farm laborers committed suicide. Compared to farmers and agricultural laborers, it has been found that the rate of suicide of agricultural laborers is more.

Crime against women is grossly underreported, both in India (Jain, Mathur, Kothari and Mathur 2008, Mukhopadhyay, Partha, Karmakar, Sarkar, Chatterjee and Nigam 2010, Al-Azad, Raman, Ahmad, Wahab and Ali 2011) and elsewhere (Boyer and Dalton 1997, Green 2004). The correct figures are difficult to obtain and in their absence it is difficult to know whether the actual incidence is rising or falling. There are certainly more cases being reported to the police, but whether this reflects an increase in reporting or an increase in actual crimes, we know not. Communal rapes which take place in this part of the world are totally different and their occurrence confounds the analysis of any data that is at hand (Khanna 2008).

In 2021, 6.6 percent of people involved in agriculture committed suicide. It has to be said that the rate of suicide of the unemployed is decreasing. If categorized into male and female, 72.5 percent of males and 27.5 percent of females have committed suicide. Maharashtra, which is known as a developed, civilized and progressive state, has come to the shocking information that the highest number of people

committed suicide in the country in 2021. Maharashtra now ranks first in the country in terms of suicides, adding to the concern of the current rulers. The most affected by the layoffs due to the corona epidemic was the developed states of the country. One lakh 64 thousand people committed suicide in the country in 2021. Most of them 22 thousand 207 people have committed suicide in Maharashtra. Maharashtra ranks first in terms of suicides in the country. Tamil Nadu is second with 18,925 and Madhya Pradesh is third with 14,965. Apart from this, 13,500 people committed suicide in West Bengal and 13,500 in Karnataka. Among the people who committed suicide in 2021, most of them had to deal with problems such as job loss, career anxiety, loneliness, depression, mental stress, domestic violence, family conflict and financial loss. Crime against women has also increased by 15.3 percent in Maharashtra. Also, the amount of dowry has also increased. The crime rate is also increasing in Nagpur, the vice capital of Maharashtra. Now, leaving politics aside, the rulers have to make a concerted effort to prevent the increasing suicides in Maharashtra. At the same time, considering the increasing rate of suicide of daily wage laborers in the country, the central government should also undertake a special campaign to provide financial relief to this marginalized, marginalized and deprived class by promoting the agricultural industries.

Maharashtra's crime rate

Out of 66 lakh 1 thousand 285 crimes registered in India, 5 lakh 39 thousand crimes have been registered in Maharashtra. Maharashtra ranks fifth and Tamil Nadu ranks first in average crime among children. Compared to 2019, Maharashtra's crime rate has increased by about six percent. In Maharashtra, the graph of violence against women has also risen and 31 thousand 954 crimes have been recorded in the state. Maharashtra is at the third position. There has been an increase in the amount of abuse against children and out of 1 lakh 28 thousand 531 crimes in India, 14 thousand 371 crimes have been reported in Maharashtra.

This amount is one hundred and twelve percent. Uttar Pradesh is ranked first and Maharashtra is ranked second. Out of the three thousand 100 crimes reported in the context of financial crime in India, 664 crimes have been reported in Maharashtra alone. This ratio is 22 percent. Maharashtra has become the number one state in the country. 50 thousand 35 cases of cybercrime have been reported and 5 thousand 496 cases have been reported in Maharashtra. This ratio is one hundred and eleven percent. A total of 5 thousand 613 crimes against the state have been registered in India. Out of them 252 crimes are in Maharashtra and Maharashtra ranks fourth.

Crimes increased in Mumbai, Nashik, Aurangabad

81 thousand 832 crimes were reported in 2011 in nine major cities namely Mumbai, Nashik, Solapur, Aurangabad, Amravati, Nagpur, Pune, Thane and Navi Mumbai. The percentage of crime in these nine cities alone is 39.93 percent compared to the crime in the state. The statistics of murder (26.29 percent), rape (32 percent), kidnapping (35.29 percent), fraud (53 percent), dowry (14 percent), sexual harassment (39.86 percent) have been revealed in these cities. According to the report, the crime rate reported in Mumbai is 15.93 percent as compared to the state.

More atrocities in Kolhapur

There has been an increase in crimes against Scheduled Castes and Tribes in the state. 995 crimes have been registered in Aurangabad, Nanded, Kolhapur, Nagpur, Thane. 80 of these crimes are rape. 205 crimes have been registered in Kolhapur. Even under Scheduled Castes and Scheduled Tribes Prevention of Atrocities Act in 2011 maximum 64 crimes were reported in Kolhapur and 52 crimes in Nashik.

Complaints against the police also increased

In 2011, 5541 complaints were registered against the police. Compared to 2010, this has increased by 12.94 percent. From 1986 to 2013, 2,142 cases of corruption are pending in special courts in the state. Out of these, 297 cases are pending in Nashik, 330 in Pune and 426 in Nagpur, the report said.

Uttar Pradesh leads in crime

Considering the total crime graph in India, six lakh 57 thousand 925 crimes have been reported in Uttar Pradesh alone. Uttar Pradesh ranks first in the crime of murder and violence against women, cybercrime, crime against the state. Madhya Pradesh ranks first in Scheduled Tribe atrocities; Rajasthan ranks first in economic crime.

Shocking information has come forward that Maharashtra, which is considered to be progressive, ranks second in the country in the crimes of injustice, torture, molestation, kidnapping, kidnapping and rape, domestic violence against women. In 2018, 35,497 cases of rape against women were registered in the state. Uttar Pradesh ranks first in the country in crimes against women, with 59,445 cases registered in 2018.

This information has been mentioned in the report 'Crime in India 2018' released by the 'National Crime Records Bureau'. This report was released two years later. Due to increasing incidents of injustice and oppression, it has come to light that women remain vulnerable. In 2018, a total of three lakh 78 thousand 277 crimes against women were reported in the country. Three lakh 59 thousand 849 crimes were registered in 2017. Moreover, three lakh 38 thousand 954 crimes have been registered in 2016.

The crime rate of violence against women was 57.9 percent in 2017, which increased to 58.8 percent in 2018. Among the offenses registered under the Penal Code (IPC), most of the offenses have been found to be harassment by husbands and in-laws (under the domestic violence section). The proportion of these crimes is 31.9 percent. According to the report, 27.6 percent of molestation cases, 22.5 percent of kidnapping cases, 10.3 percent cases of kidnapping and rape were filed in 2018.

Crimes against Women--State Total Crime Percentage

Sr. No.	Name of the state	Crimes Against Women	Total Crime Percentage
01	Uttar Pradesh	59,445	15.7
02	Maharashtra	35,497	9.4
03	West Bengal	30,394	8.0
04	Madhya Pradesh	28,942	7.7
05	Rajasthan	27,866	7.4
06	Assam	27,728	7.3
07	Odisha	20,274	5.4
08	Bihar	16,920	4.5
09	Andhra Pradesh	16,438	4.3
10	Telangana	16,027	4.2
11	Haryana	14,326	3.8
12	Delhi	13,640	3.6
13	Karnataka	13,514	3.6
14	Kerala	10,461	2.8
15	Chhattisgarh	8,587	2.3
16	Gujarat	8,329	2.2
17	Jharkhand	7083	1.9

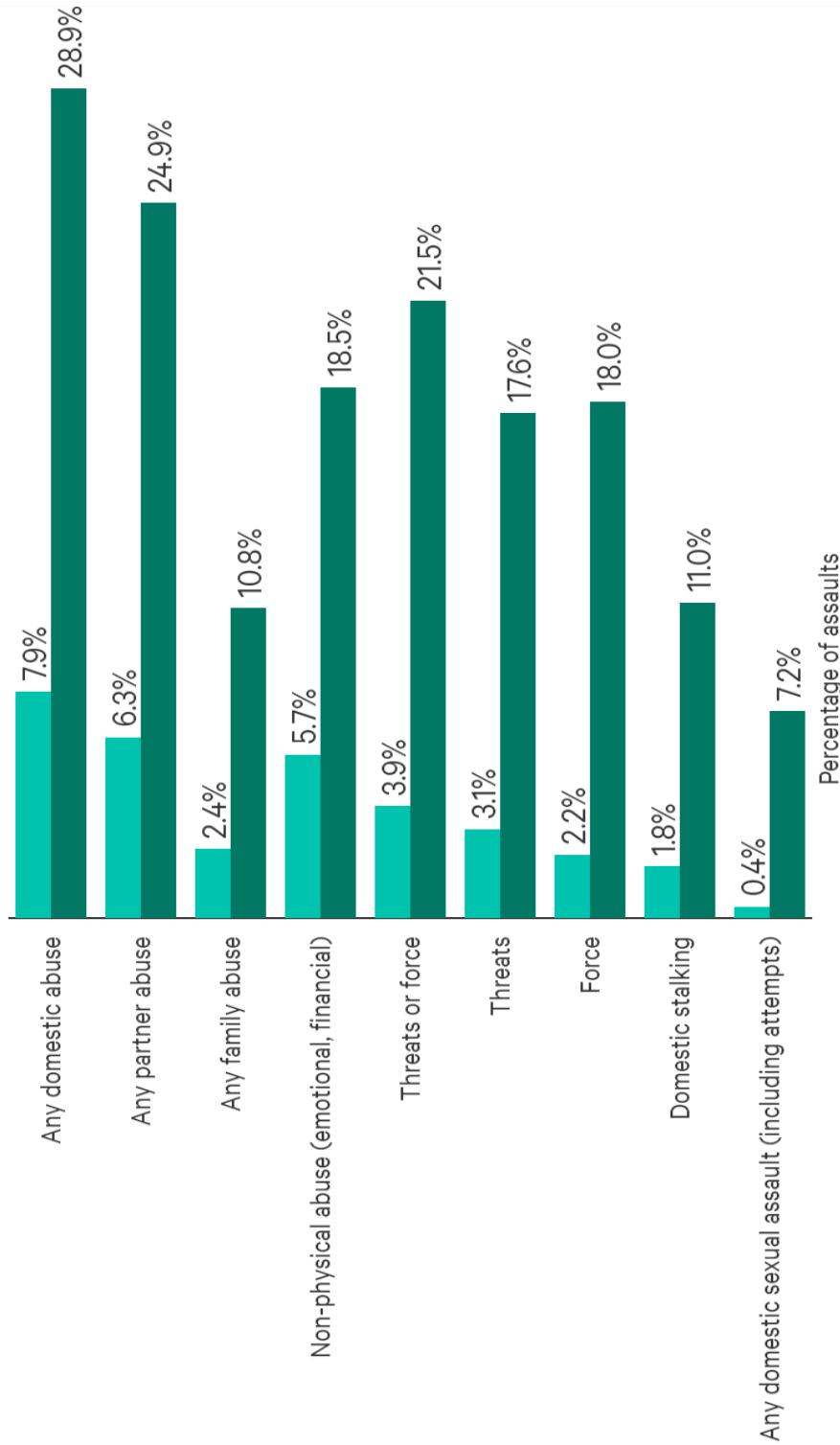
A recently published report has put a jingle in the eyes of the state government, which claims that 'Crime has reduced compared to other states, women are safer in Maharashtra'. In 2011, there has been a 26 percent increase in the rape of girls under the age of ten in the state, while there has been a four percent increase in the rape of girls and women between the ages of 14 and 18. Also, a total of 91.78 percent of crimes against women are pending in the state.

This reality has come to light in a report published by the NGO Support Budget Study Centre. The report also said that there are only 157 policemen per one lakh population in the state. Aurangabad rural 65 police, Solapur 60 police and Pune rural 61 police have been deployed per one lakh population. The crime rate in Amravati city is

372 per 1 lakh population and this rate is the highest in the state. Not only this, the rate of violence against women is also highest in Amravati (26.90 percent). This ratio is 15.30 percent of the total crime in Maharashtra as a whole.

Percentage of women who've been victims of domestic abuse UK

Women aged 16 to 59 who were victims once or more, year ending March 2018

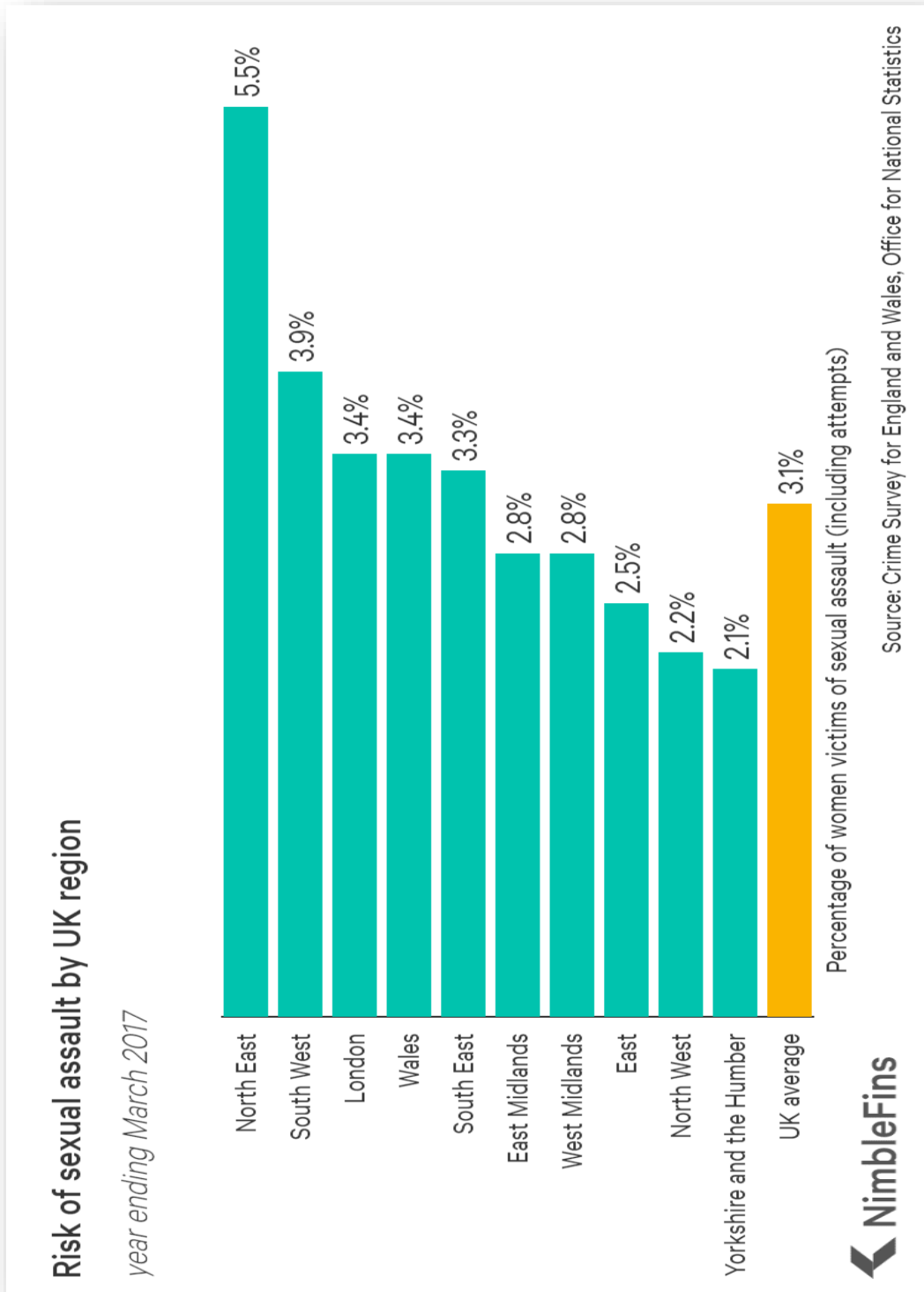
Source: Crime Survey for England and Wales, Office for National Statistics

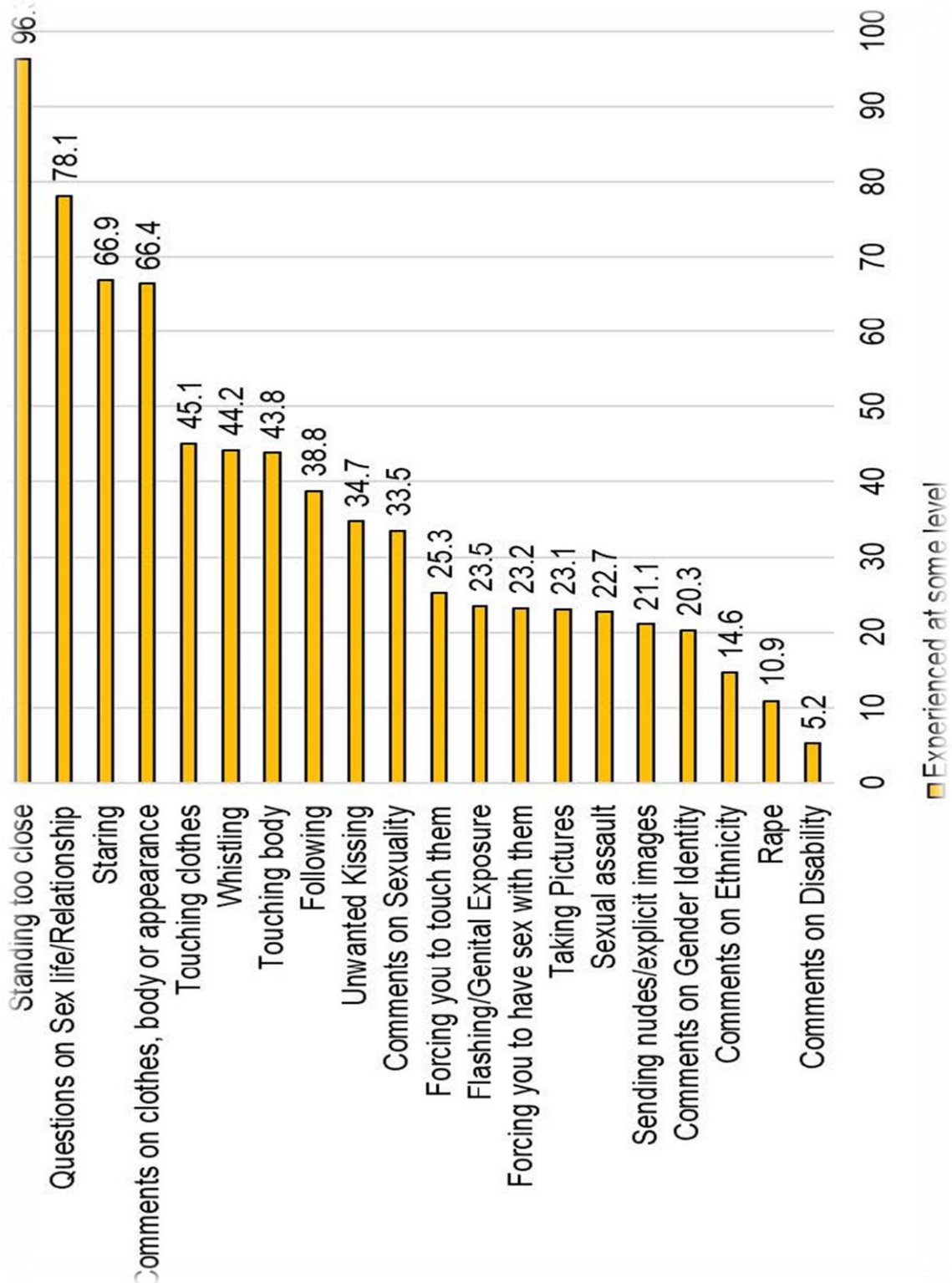
This means that 7.9% of women aged 15 - 59 were the victims of domestic abuse in 2018. In total, 28.9% of women have been subject to domestic abuse at one point or another since the age of 16.

Sexual assaults in different geographical areas

While people tend to think cities are more dangerous, the risk of sexual assault for women is not that much lower in rural areas. The rate of sexual assault was 3.1% in urban areas and 2.8% in rural areas.

The rate does vary quite a bit by region of the UK, however. Women in the North East are most at risk, with 5.5% being the victim of some form of sexual assault (including attempts) in the year ending March 2017. The region with the lowest rate of sexual assault against women is Yorkshire and the Humber.

In a clear message to the culprits, less than 1% of victims said they felt flattered, attractive or desired after their most recent harassment experience. Strikingly, around 78% of female participants spoke of experiencing unwanted questions about their sex life, and two thirds experienced staring (leering) and comments on their clothes, body or appearance. The research found that respondents change their behavior or activities to avoid a repeat incident, with nearly 10% shunning outdoor areas where they had previously encountered unwanted sexual behaviors, more than a third (38%) have been followed and nearly a quarter (23%) have witnessed flashing/genital exposure. Whilst the largest group of perpetrators were strangers, they were closely followed by classmates during their younger years, then acquaintances and colleagues in later life

Violence and abuse

Violence and abuse also have profound psychological, health, and social consequences for victims. In the short-term, these forms of harm can result in serious physical injuries. These injuries, however, are only a part of the consequences many women face: the ongoing and controlling nature of abuse can lead victims to experience a range of chronic physical conditions, such as frequent headaches, chronic pain, difficulty sleeping, and activities limitations (Black et al. 2011). Survivors may also experience mental health problems such as depression, suicidality, and posttraumatic stress disorder (Black et al. 2011; Golding 1999); in addition, violence and abuse are associated with negative health behaviors, including smoking, physical inactivity, poor nutrition, and substance abuse (McNutt et al. 2002). Over time, the negative physical and mental health outcomes that survivors may experience can interfere with their daily functioning, disrupting their employment and other dimensions of their lives (Loya 2014). In some instances, the unaddressed psychological and social effects of violence and abuse can lead to an ongoing cycle of harm. Research indicates, for instance, that girls who experience physical violence are more likely to be victimized as adults (Whitfield et al. 2003)

Conclusion

In the present work we have tried to put forth before the criminal justice system of India that Indian women are now not safe and always a kind of threatening feeling generated among the women that in the present scenario they can be easily victimized from any nook and corner of the society.

Talking about India, the first Women's Day was celebrated on March 8 in 1943 in Mumbai. But compared to other countries. Due to Babasaheb Ambedkar's contribution, Indian women got equal pay, limited working hours, voting rights with men. This is all due to Babasaheb Ambedkar. Also, when we Indian women are celebrating Women's Day, how should we proceed by taking some things into consideration? It is necessary to deliberate on this. So, as we know, there was a caste system in this country. According to this varna system, a woman is considered an Atishudra. Be it upper caste or Dalit. We know the history of her bad behavior, her limits till the hearth child. Women are the last element of exploitation. And this cycle of exploitation is seen to come from religion, culture, tradition as well as the patriarchal system. Even today the constitution has given equal rights to women, but what is the reality? It is necessary to know it. Today, in many places, especially in rural areas, women are seen to be involved in child labor. From what she should wear, to whom she should love and marry, her personal freedom is restricted by the men in her house. Even today, sexual abuse and oppression of women has not stopped completely. According to the report of National Crime Records Bureau, the rate of violence against women in Maharashtra is 31,979 in 2017, 35,497 in 2018 and 37,144 in 2019, only in Maharashtra which is considered progressive. The situation is worse in the rest of the country. Among them, it is seen that the rate of oppression of Dalit and tribal women is higher. Women need to take initiative to change this while celebrating Women's Day. Also, policies should be designed according to which it is the primary duty of our women to uproot the Brahminical, patriarchal exploitative system which is behind this oppression.

Babasaheb says, make a slave realize that he is a slave so that he will revolt and rise. I think the progressive women's movement should take responsibility to make women aware of the conspiracy to enslave women in the name of traditional culture. Along with this, Babasaheb also says, if I want to understand the situation of a class, I will look at the educational progress of women in that society. So, it is very important for women to be educated in today's times

Reference

- 1) <https://www.nimblefins.co.uk/violence-against-women-statistics-uk>
- 2) Al-Azad MAS, Raman Z, Ahmad M, Wahab MA, Ali M & Khalil MI. (2011). Socio-demographic characteristics of alleged sexual assault (rape) cases in Dhaka city. *Journal of Armed Forces Medical College, Bangladesh*, 7(2), 21-4.
- 3) Jain R, Mathur PN, Kothari NS & Mathur P. (2008). Medicolegal evaluation of sex assault cases admitted at Sardar Patel Medical College & P.B.M. Hospital, Bikaner. *India Medico Legal Update*, 8(1), 1-6.
- 4) Mukhopadhyay P, Partha P, Karmakar RN, Sarkar D, Chattrejee S & Nigam MK. (2010). Decadal change in pattern and demography of female victims of sex offence examined at Burdwan Medical College, Burdwan, West Bengal, India: myth versus reality. *Indian Journal of Forensic Medicine & Toxicology*, 4(1), 31-5
- 5) <https://marathi.freepressjournal.in/opinion/shocking-reality>
- 6) Violence Policy Center 2014
- 7) <https://maharashtratimes.com/maharashtra/pune-news/maharashtra-is-second-in-the-crimes-on-women/articleshow/74163930.cms>
- 8) <https://divyamarathi.bhaskar.com/news/Mah-Mum-crime-against-woman-increased-in-maharashtra-4234751-NOR.html>
- 9) <https://www.deshdoot.com/local-news/sarvamat/maharashtra-crime-increase-sangamner>
- 10) <https://crimestoppers-uk.org/campaigns-media/campaigns/violence-against-women-and-girls-report-launch>

- 11) <https://statusofwomendata.org/explore-the-data/violence-safety/violence-and-safety-full-section/>
- 12) <https://eprabuddhbharat.com/mahila-din/>
- 13) <https://maharashtratimes.com/editorial/samwad/praveen-dixit-article-on-crime-against-women/articleshow/78582338.cms>
- 14) Gerney and Parsons Article 2014

3. Human Rights of Women

Dr. Ayodhya Pawal

Department of Home Science

Arts, Science & Commerce College, Shivajinagar Gadhi

Email Id: ayodhyapawal@gmail.com

Mob. No: 7588178059

Introduction:

Human rights are rights inherent to all human beings, regardless of gender, nationality, place of residency, sex, ethnicity, religion, color or and other categorization. Thus, human rights are non-discriminatory, meaning that all human beings are entitled to them and cannot be excluded from them. While all human beings are entitled to human rights, not all human beings experience them equally throughout the world. Many governments and individuals ignore human rights & grossly exploit other human beings.

There are variety of human rights such as the rights to life, liberty & security, political rights like rights to the protection of the law & equality before the law. Economic rights including rights to work, to own property & to receive equal pay, social rights like rights to education & consenting marriages, cultural rights to freely participate in their cultural community & collective rights to self-determination. Women & girls rights are human rights. They cover every aspect of life health, education, political participation, economic well -being & freedom from violence among many others.

Objectives:

1. To study gender equality.
2. To study women, have the rights to dignity & decency.
3. To study women, have the right against workplace harassment.
4. To study women, have the right to equal pay.
5. To study women, have the right against domestic violence.

6. To study female sexual assault victims, have the right to keep their identity anonymous.

Methodology: Secondary data is used for collection of data. The necessary information collected from books, journals, newspapers & Internet etc.

Rights of Women:

Women & girls rights are human rights. They cover every aspect of life health, education, political participation, economic wellbeing & freedom from violence, among many others. Women & girls are entitled to the full & equal enjoyment of all of their human rights & to be free from all forms of discrimination. This is fundamental to achieve human rights, peace & security and sustainable development. Women & girls need to know their rights & have the power to claim them. Social attitudes & stereotypes under cutting must be challenged & changed. Many organizations & governments worldwide focus on improving the status of women & girls. According to ILO 11.4 million women & girls are victims of forced labor in different forms including bondage, trafficking & forced prostitution. As global leaders seek to improve the status of women & girls, it's critical to focus on decreasing women & girls exploitation in forced labor, trafficking & slavery. When women & girls are enslaved or trafficked, they do not have access to programs aimed at women's equality & development.

Women & girls oftentimes do not attend school. Many times these women & girls are illiterate. Women & girls face gross sexual violence, whether in forced prostitution, forced marriage or during forced physical labor. Women & girls are subject to domestic violence. Women & girls do not have access to reproductive & maternal health. The physical & sexual abuse of their exploitation leads to many early pregnancies, forced abortions & exposure to HIV & other disease. Women & girls often face critical malnutrition. Women & girls do not have access to anti-poverty programs, micro-loans or other economic development initiatives, leaving them dependent on their exploiters.

Gender Equality:

Women in the society are often concerned & are reframed from getting equal rights as men to health, education, decision making & economic independence in terms of wages. The social structure that prevails since long in such a way that girls do not get equal opportunities as men. Gender equality is an important factor in determining a country's overall growth. There are several indexes to measure gender equality. Gender related development Index is a gender centric measure of Human Development Index. GDI considers parameters like life expectancy, education & incomes in assessing the gender equality of a country. Gender empowerment measure includes much detail aspects like the proportion of seats than women candidates hold in national parliament, percentage of women at economic decision-making role, the income share of female employees. Gender Equity Index ranks countries on three parameters of gender inequality, those are education, economic participation & empowerment. However, GEI ignores the health parameter. Global Gender Gap Index the world economic forum introduced the global gender gap index in 2006. This index focuses more on identifying the level of female disadvantage. The four important areas that the index considers are economic participation & opportunity, educational attainment, political empowerment, health & survival rate. Gender inequality in India as per the world economic forums gender gap ranking, India stands at rank 108 out of 149 countries. This is a major concern as it highlights the immense gap in opportunities in women with comparison to men.

In Indian society from a long time back the social structure has been such that the women are neglected in many areas like education, health, decision making areas, financial independence, etc. Another major reason, which contributes to the discriminatory behavior towards women in India is the dowry system in marriage. Because of this dowry system most Indian girls as in a burden. Preferences for son still prevails. Girls have refrained from higher education. Women are not entitled to equal job opportunities & wages. In the 21st century women

are still preferred gender in home managing activities. Many women quit their job & obtained from leadership roles because of family commitments.

Overall wellbeing & growth of a nation, scoring high on gender equality is the most crucial aspects. Countries with less disparity in gender equality have progressed a lot. The government of India has also started taking steps to ensure gender equality. Several laws & policies are prepared to encourage girls. *Beti Bachao, Beti Padhao* Yojana save girl & make girls educated campaign is created to spread awareness of the importance of girl child. Several laws to protect girls are also there. However, we need more awareness of spreading knowledge of women rights. In addition, the government should take initiatives to check the correct & proper implementation of policies.

The Prohibition of Sexual Harassment of Women at Workplace Act 2013:

The Prohibition of Sexual Harassment of Women at Workplace Act 2013 procedural requirements for employers. The act provides an outline about employer's requirements to develop a complaint mechanism. Further employers are required to display at the workplace details of the penal consequences of indulging in acts of sexual harassment, the composition of the ICC & the grievance redressal mechanism available to aggrieved employees. The maternity Benefit Act, 1961 motherhood is a very special experience in a woman's life. A woman needs to be able to give a quality time to her child without having to worry about her job & her source of income. Parity in wages is one of the major components of service law jurisprudence which has evolved over the years.

The Equal Remuneration Act 1976:

If two workers are doing the same work they should be equal wages. Even Article 39 of the constitution envisages that the state shall direct its policy among other effect to this constitution provision. The Equal Remuneration Act 1976 was passed to provide for the payment of equal remuneration to men & women workers & for the prevention

of discrimination on the grounds of sex against women in the matter of employment.

Rights of women from domestic Violence Act:

Violence against women & girls is defined as any act of gender-based violence that results in or is likely to result in physical, sexual or mental harm or suffering to women & girls including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or in private life. The most recent legislation is the Protection of women from Domestic Violence Act 2005. The PWDVA a civil law includes physical, emotional, sexual, verbal & economic abuse as domestic violence.

Conclusion:

Women had rights of gender equality, the rights of dignity & decency, the rights of against workplace harassment, the right to equal pay, right against domestic violence & female sexual assault victims have the right to keep their identity anonymous etc. Almost all problems of women is solved due to gender equality in the society. Harassment of women has stopped in the society when positive mentality of the people regarding women is developed in the society.

References:

1. <http://www.endslaverynow.org/act/educate/human-rights>
2. <https://www.ohchr.org/en/women>
3. <https://www.toppr.com/guides/essays/gender-equality>
4. <https://didlaw.com/womens-rights-in-the-workplace>

4. Women and Human Rights

Ms. Meghavee G. Meshram

Assistant Professor

Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Morane Dhule,
Maharashtra, India

Email-nareshkumarpatil01@gmail.com

Introduction: -

Rights are declarations that allow people to live their life with freedom, equality and justice. Rights allow people to live without any discrimination and dictatorship over the choices they make. Women are ignored for the demand of their rights which doesn't allow them to live in peace. They are not encouraged to talk about inequality and their rights. Give them freedom, equality and justice by giving them their rights. Meanwhile women human rights defenders, lawyers and judges who work to make change and represent powerful and legitimate voices for justice, equality and accountability, are often met with particular abuses, barriers and hurdles that arise because of their status as women, or because of their focus on issues of gender-equality or rights issues facing women.

Women's rights in the 18th century

Prior to that announcement, in the centenary period, some articles were written about the rights of women. Abigail Adams wrote a letter to her husband in the letter "Smriti the Ladies", especially in the education of women and men. Hanna Moore, Mary WellStar craft, and Judith Sergeant Murray, especially women, gave women adequate education. The voices of women who were influenced by social, religious, moral and political decisions were revealed in the true sense of their writing.

In 1719 2, Mary Walt craft, in 1791-92, was recognized as a recognition of both women and men for approval and for women's rights - called "And Bioaction of the Won". (And the duty of educating

their own children) The same partnership between women and men in marriage

Control over family size

In the first years of the French revolution in 1791, Aullape the Goes wrote and published the book "Woman and the Citizen of Rights of Development of Development". In this document they called for the rights of such women:

Free speech, revealing the father of her children

Due to the equality of the birth of the marriage outside the marriage, the equality of the birth is the equal rights of women in extramarital sex. Since ancient times, women have held a place of honor in Indian culture. But according to the social structure of that time, respect was limited to certain limits, women of that time had respect even in the home. She was called respectfully by family members. Due to the joint family structure, everyone from the youngest to the eldest in the house was properly respected by her. She was considered to be the goddess of the house. She was confined to her home due to limited neck restraints. She was wrapped up in her heart and child. In fact, the society of that time confined her to the house by imposing restrictions on her. Getting up early in the morning and grinding the millet, doing the Sada Saravan, cooking, taking care of the children, preserving the traditions of the family, this was her world. Maybe she doesn't get time to see the outside world with all this. Events like marriage ceremonies, *Nagpanchami* in the month of Shravan, festivals like Gauri Ganpati, Mangala Gaur and *HaldiKunku* in Chaitra were a celebration for women in those days. Only for this reason could they get out. It was in such events that they used to meet each other; otherwise, earlier women did not meet each other very much. Obviously, the outside world had little idea of what was going on. I would like to mention here that due to the various types of daily work; the body gets full exercise and its health is maintained. She did not feel the need to do anything different for her body health.

But times changed and women social reformers like Savitri Bari Phule, Rama Bari Ranade, Anandi Bari Gopal took the initiative and took the woman out of the world of her hearth and child. Made her aware of her rights by giving education. It changed her. The women's education movement done by them benefited women and women became efficient and effective. To give examples of recent times, women like late Prime Minister Mrs. Indira Gandhi, Pratibha Tai Patil who reached the post of President led the country. Kalpana Chawla, a woman who made progress in the world of science, soared high in space. Many women like Kiran Bedi, Sarojini Naidu, Megha Patkar, Mrinal Gore, P.T.Usha, Sania Mirza have earned the name of the country at the global and national level by showing their performance in different fields. The image of the country is raised. Even now, many women have obtained higher education and are working as doctors, lawyers and in high positions in the field of engineering and information technology. Not only this, ordinary women who have graduated are also contributing financially to the family by serving in various banks and offices. Taking up the profession of a teacher, she is doing a great job of acquiring knowledge in schools and colleges. Uneducated women are not far behind. In some places like the construction sector, they are working shoulder to shoulder with men. Most importantly, while doing all this, they are also taking care of their family. There is little praise for all such hard-working women.

Women and Human Rights

Humans are social animals. It is an integral part of society. Human beings need rights for survival and personality development. This right is given to man by birth and no one can take it away from him. Human rights have been widely advocated since the 20th century. Without human rights it is almost impossible for anyone to live a good life. Among the problems faced by developing nations today, problems related to women are a big part of it.

Human rights, the concept of human rights, is a child of the concept of natural law. A person comes with certain rights by birth. These rights

are arranged on those assumptions. This concept appears to have been introduced by Greek and Roman thinkers as well as in Christian philosophy and the writings of legal scholars such as Thomas Aquinas. In the seventeenth century, Hugo Grotius, who is known as the father of international law, and before that, Milton and Locke, wrote it. A law known as Magna Carta was passed in England (1215). Since then, the idea that there should be restrictions on the authority of the state power spread. It was further clarified by the Petition of Rights in 1628 and the Bill of Rights in 1689. The American Declaration of Independence (1776) and the Declaration of Fundamental Freedoms of America (1791) also featured the protection of human rights. The French Revolution, followed by the Declaration of Liberty and the Rights of the Citizen (1789), was also an important milestone. In England, the sovereignty of the representative body (Parliament) was established by completely curbing the power of the king, which was a victory for democracy. The result of that sovereignty is the establishment of the 'Rule of Law'. Human rights were the driving force behind the revolution in France. That was the inspiration behind American independence and the Constitution. The same is the inspiration behind the Fundamental Rights enshrined in the Constitution of India.

Definition of Human Rights: -

According to Prof. H K Lasky "Rights are those conditions of social life without which the individual would not normally be able to achieve his full development.

Concept of Women's Commission and Human Rights: -

In India, the National Commission for Women was established on 31 January 1992 as per the National Commission for Women Act, 1990. The commission is a constitutional commission and has a chairman and five members. They are selected by the central government and must have at least one female member from scheduled castes and tribes. The Women's Commission is working to raise the economic, social and political status of women in Indian society. Through this commission, work schools and camps are conducted for women, awareness is created

about women's rights, lectures are organized. Counseling is made available to needy women. The Commission is tasked with making recommendations for new laws and amending old laws relating to women. Matrimonial cases, dowry, rape, mental torture and similar complaints are filed, heard and adjudicated. Medical educational assistance facilities are provided to women as per requirement.

Laws Relating to Women: -

The government is committed to the development of girls and women. It is everyone's duty to provide a safe environment for women. The state government is constantly striving for the overall development of women. Laws are being effectively implemented at the government level to enable women to live with dignity and provide them with a safe environment in the society.

An overview of these laws –

The constitution of India stands on the foundation of equality, fraternity and justice, liberty. Parliament has made various Acts to exercise the powers given by the Indian Constitution and the Indian judicial system is working to implement them.

Matrimonial Laws -

Hindu Marriage Act 1955, Hindu Widow Remarriage Act 1856, Anand Marriage Act 1909, Arya Marriage Act 1937, Muslim Marriage Act, Muslim Women Divorce Rights and Protection Act 1986, Christian Marriage Act 1892, Special Marriage Act 1954, Converts Divorce Act 1866, Hindu Adoption and Maintenance Act 1956.

Laws relating to Property–

Hindu Succession Act 1956, Married Women's Property Act 1959, Hindu Succession to Equitable Distribution of Property Act 2005

Criminal Laws–

Prevention of Indecent Exposure of Women Act 1986, Prohibition of Immoral Prostitution Act, Medical Abortion Act 1971, Dowry Prevention Act 1961, Child Marriage Restraint Act 1929, Prevention of Domestic Violence Act 2005, Maharashtra Human Sacrifice, Aghori Practices and Witchcraft Prevention Act 2013, Pregnancy Completion

and Prenatal Diagnostic Techniques (Prevention of Sex Selection) Act 1994

Laws relating to the rights of women workers–

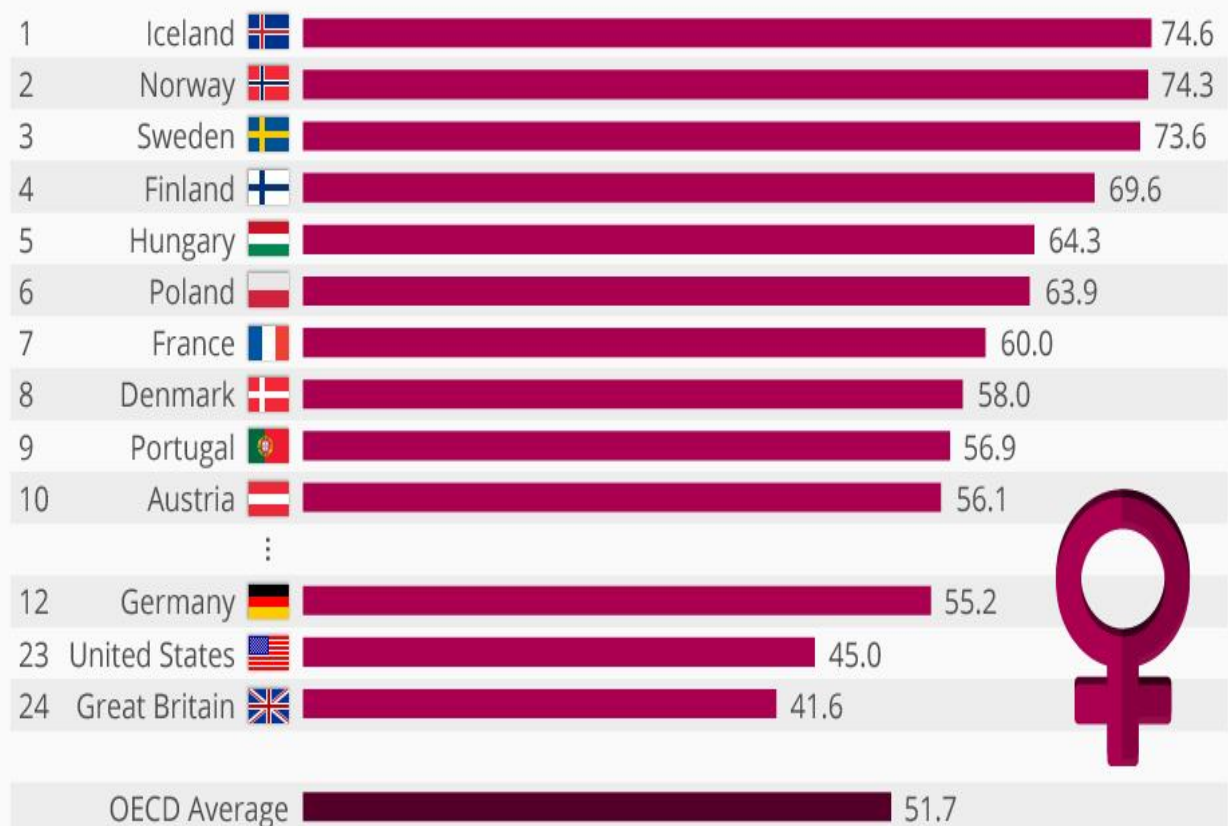
Maternity Benefit Act 1961, Factories Act 1948, Mining Act, Minimum Wages Act 1948, Prevention of Harassment Act 1976, Workmen's Compensation Act 1923, Equal Pay Act 1976, Protection of Women from Sexual Harassment in the Workplace Bill 2010.

Dowry Prohibition Act 1961-

November 26 is celebrated as 'Dowry Prohibition Day' in the state and payment and receipt of dowry has been made an offense under the Act. A dowry prevention

The Best Places to Work as a Woman

Index measuring the equality of women at the workplace*

* 100 = composite index with ten indicators, 100 = best possible score

@StatistaCharts Source: The Economist

statista

officer has been appointed to every police station, district as well as taluka level committees have been set up under this act. Women should know these laws. And should come forward and file a complaint against the dowry demand to the Yatra concerned. Dowry means all the things given to the girl in marriage, cheese, clothes, cash money, gold etc.

Prevention of Domestic Violence Act–

This Act is being implemented in the state. Under this Act, District Women and Child Development Officers, Provincial Officers, Tehsildars, Naib Tehsildars, Group Development Officers and Extension Officers have been declared as Protection Officers. This number across the state is 3,625 out of which 257 are women. 72 shelters for women and 82 organizations have been recognized as service providers while implementing this Act. So far 164 cases have been settled under this Act. The rights and privileges of women are also being safeguarded through the 'State Women's Commission'. Women can get temporary custody of children within 24 hours. Safe shelter is also available.

Prevention of Gender Diagnosis Act–

The number of girls is decreasing compared to boys. To prevent this, the implementation of the 'Prevention of Fetus Treatment' Act is effectively underway. All these offenses are cognizable and non-bailable and non-compoundable. The Act provides for fines and punishments for a person who conducts a fetal sex test and a medical practitioner who conducts such a test. These fines and punishments have been provided for relatives and agents who seek pregnancy diagnosis. No crime can be registered against a pregnant woman under this Act. The mechanism for implementation of this Act at State, District and Taluka level is mentioned in the Act. The implementation of this Act rests with the Department of Health. This case is not registered with the police.

Today's this chart shows the overall ranking in 29 of the 34 OECD countries, with all parameters set on an equal level, among them higher education, labor-force participation, pay, child-care costs, maternity

rights, business-school applications and representation in senior jobs. This year's index for the first time also takes paid leave for fathers into account, as this can also help women in pursuit of a career. Unsurprisingly, it's the Nordic countries that hold the upper positions: Iceland, Norway, Sweden and Finland come out on top. Eastern European countries such as Poland and Hungary fare surprisingly well, maybe as a result of their socialist past, and surpass bigger countries and economies like France and Germany. The United States and Great Britain fare less well with lower than OECD average results.

This post has been making rounds on social media for quite some time. The initial share was traced back to 2018 and since then, it is being shared every year. However, the claims made in the post are not true. As per Facebook's investor earnings report for the third quarter of 2021, Facebook had 2.91 billion monthly active users as of 30 September 2021. This proves the claim made in the post as false since the number of total users itself is around three billion.

Fact:

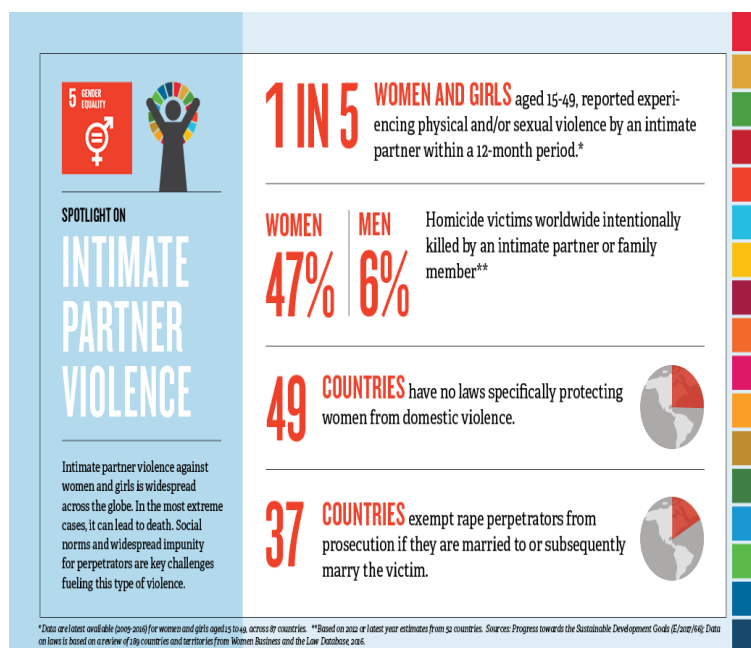
As per the Facebook's investor earnings report for Q3 2021, Facebook had 2.91 billion monthly active users as of 30 September 2021. As per the report, the largest metric, family monthly active people

(MAP) stand at 3.58 billion. Moreover, as of October 2021, over 56% of Facebook users worldwide were male, whereas 43% of its users were female. This proves that the total count of female users is not 5.77 billion. Hence, the claim made in the post is FALSE.

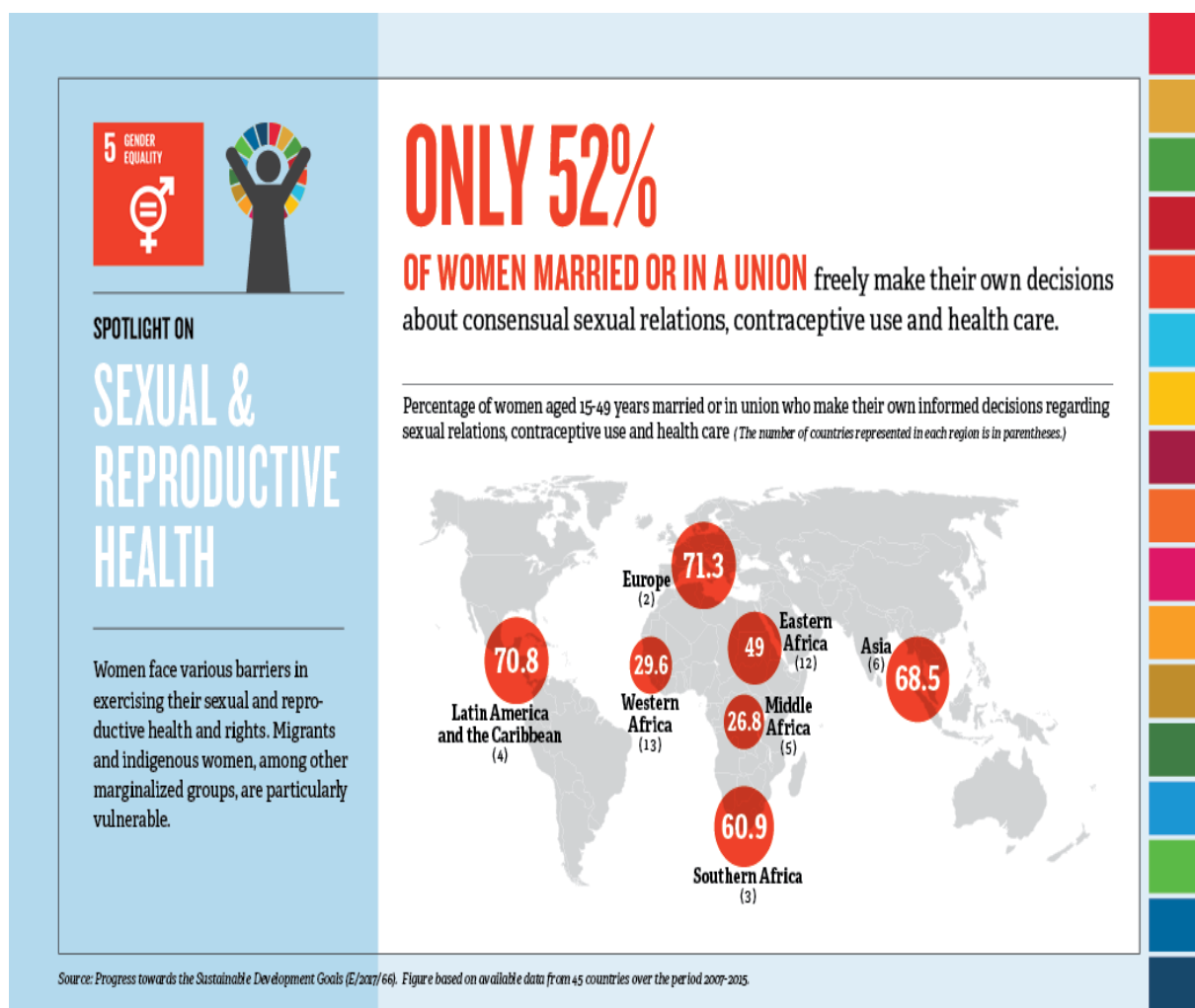
Indian State Constitution and Human Rights: -

The Constitution of India has given equal rights and rights to all. To fulfill these rights, the government has implemented many important decisions, policies and schemes. The following articles of the Indian state constitution explain the interrelationship between the state constitution and human rights.

- 1) Article 14- Equality and equal protection under law
- 2) Section 15 - (3) The State Government may make special provision for women and children.
- 3) Article 16 - Equal Opportunity
- 4) Article 21 - The right to life and liberty of an individual shall not be compromised without due process of law.
- 5) Section 23 - Prohibition of Trafficking or Trafficking in Human Beings
- 6) Article-39- Equal pay for both men and women.
- 7)Section 42 - Fair and safe workplace and provision of maternity assistance
- 8) Section 51 - Stopping practices that harm the image of women.

The International Covenant on Civil and Political Rights guarantees, among other rights, the right to life, freedom from torture, freedom from slavery, the right to liberty and security of the person, rights relating to due process in criminal and legal proceedings, equality before the law, freedom of movement, freedom of thought, conscience and religion, freedom of association, rights relating to family life and children, rights relating to citizenship and political participation, and minority groups' rights to their culture, religion and language. The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights guarantees, for instance, the right to work, the right to form trade unions, rights relating to marriage, maternity and child protection, the right to an adequate standard of living, the right to health, the right to education, and rights relating to culture and science.

Yet millions of women around the world continue to experience discrimination:

Laws and policies prohibit women from equal access to land, property, and housing Economic and social discrimination results in fewer and poorer life choices for women, rendering them vulnerable to trafficking Gender-based violence affects at least 30% of women globally Women are denied their sexual and reproductive health rights. Women human rights defenders are ostracized by their communities and seen as a threat to religion, honour or culture Women's crucial role in peace and security is often overlooked, as are the particular risks they face in conflict situations[3] Moreover, some groups of women face compounded forms of discrimination — due to factors such as their age, ethnicity, disability, or socio-economic status — in addition to their gender.

Conclusion

With no action taken against Islamist extremists, the plight of women and girls in Afghanistan will only worsen. Thus, countries around the world should take a stronger stance, in close coordination with each other, using all available mechanisms and measures, including travel bans and other restrictions on Taliban leaders, to protect and protect the fundamental rights of Afghan women. Perhaps, the Human Rights Council convention could be used as a platform to take concrete steps that demonstrate a stronger commitment by countries to help protect the rights of Afghan women and girls and help ensure accountability. for violating their rights and to work with and for Afghan women, as well as for the development of a better country, the international community must listen to women's voices, understand their needs and priorities, and embrace their hopes for their future. We must have realized how much women and their development can contribute to the development of the country. Women make up 50 percent of the country's population, in fact the worlds. Women today are seen to be performing better than men in various fields. Women

have the rope to follow but with the other hand they have shown that we can successfully handle the ropes of power in the world.

Due to not getting equal rights to men, due to religious traditions, dishonest practices, women's rights used to be 12 months of Sankrant. But because of this, people are starting to realize that we are also damaging ourselves. The men of the house where the women used to go out to earn money hesitated. It felt like an insult to masculinity. Now we are seeing a very big positive change. We are getting to read ads like working wife wanted under the heading bride wanted. No society can deprive women of their rights because of state government, women's commission, media, and conscious courts. It does not mean that the government has made laws or we have made such laws through various agitations to end our responsibility. Enforcing laws or keeping an eye on them is a sign of a healthy democracy.

Reference: -

1. Hate Chandrakala (1985), "Status of Indian Women in the Post-Independence Era", Publication Maharashtra Board of Literature and Culture, Mumbai.
2. <https://www.lokmat.com/solapur/lets-learn-about-womens>
3. Human Rights - Vikaspedia <https://mr.vikaspedia.in> › social-welfare › social Security
4. Kachole Da. wash (1999), "Indian Social Thinkers", Kailash Publications, Aurangabad.
5. Laws for Women – Wikipedia <https://mr.wikipedia.org> › wiki ›
6. rights/?utm_source=Lokmat.com&utm_medium=InfiniteArticle-Desktop
7. Salunkhe a. h. (1989), "Hindu Culture and Women", Publication Mumbai.
8. Salunkhea.h. (1989), "Hindu Culture and Women", Mahim Publications, Mumbai.
9. Singh V.N. Singh Janamejay (2012), "Nariwad", Rawat Publications, Jaipur.

10. Vasant Moon (1989), "Buddhist Women's Life", Rangamudra Printers, Pune.
11. Women's Rights are Human Rights, United Nations, Office of the High Commissioner, New York and Geneva, 2014
12. <https://www.statista.com/chart/4453/women-workforce-index-glass-ceiling/>
13. <https://lac.unwomen.org/en/digiteca/multimedia/2017/7/infographic-spotlight-on-sdg-5>

5. Gender Discrimination and Remedies on Women Issues

Dr. Tandale S. S.

Head, Dept. of Sociology,
Kala Mahavidyalaya, Nandur (Ghat),
Tq. Kaij, Dist. Beed- 431126, M. S.

Introduction:

The National Commission for Women was set up as statutory body in January 1992 under the National Commission for Women Act, 1990 with a mandate to safeguard the constitutional rights of women. In keeping with its mandate, the Commission has, from time to time taken various initiatives for gender awareness and sensitization in the society regarding rights of women. It has been experienced that gender-based discriminations exists in all walks of life and every part of society, including everyday interactions at the workplace and public space.

Gender Sensitization Awareness:

The Commission believes that introducing Gender Sensitization and Legal Awareness Programme would facilitate inculcating values of equality, inclusivity and diversity. Moreover, knowledge of laws relating to women and gender sensitization is not only crucial for balanced development of young minds. The article on Gender Sensitization presents a compilation of information on gender awareness, bringing forward the distinction between sex and gender whilst defining other gender related terminology. The article reflects upon the ways in which gender and other gender related terminology are socially constructed and the important role that education can play in sensitizing the people to change their mind-set.

Issues of Women:

In order to have a better understanding of the concepts of equality and non-discrimination, the two fundamental aspects of our

constitution, there is a need to understand the basic concepts like difference between sex and gender, gender roles, gender stereotypes, gender division of labour, gender discrimination, gender-based violence, masculinity, patriarchy, gender equality and so on. These concepts are necessary to understand because “the gender question is not just about women and men and how they interact (the gender question, Human development report, 2000) but understanding these concepts would help in sensitizing people about curbing the gender biases prevailing in the society and would help in empowering girls and women to achieve their goals.

A Working Definition of Gender:

People are born female or male, but they learn to be girls and boys who grow into women and men. They are taught what the appropriate behaviour and attitudes, roles and activities are for them, and how they should relate to other people. This learned behaviour is what makes up gender identity, and determines gender roles. Gender refers to the learnt roles, norms and expectations on the basis of one’s sex. It is a sociocultural definition of a boy and a girl, of a man and a woman. Not only their responsibilities are set by the society but also norms/values, dress codes, attitudes, opportunities, rights, mobility, freedom of expression, priorities and even dreams are determined by the society (Bhasin Kamala). It varies from society to society and can be changed.

Gender Roles:

Roles and responsibilities attributed to women and men that the culture defines as appropriate for men and women. Thus, gender roles include behaviours and choices that are associated with being male or female. Our cultural beliefs reinforce what is seen to be acceptable behaviour of males or females. This includes what we do, what we like and how we behave. The various Socializing agents include parents, teachers, peers, religious leaders, and the media. Gender roles are reinforced at the various levels of the society imbibing norms and values through socialization process, household structure, access to resources, specific impacts of the global economy, and other locally relevant factors.

Gender Stereotypes:

Gender stereotypes often arise in social situations. Children face a great deal of pressure to be popular and to conform to their peer groups. Acting out realistic social situations in a safe, controlled classroom environment is a good way to prepare students for situations that might come up. It also helps children think about their own roles in both fighting and perpetuating gender stereotypes. Gender stereotypes are very common in children's literature. Classic children's books and even more contemporary stories frequently portray boys and girls in terms of specific socially defined gender norms. Gender Stereotypes are ideas that people have on masculinity and femininity: such as what men and women of all generations should be like and are capable of doing.

Patriarchy:

Patriarchy is a social system where men/boys are considered superior and more powerful than women/girls. Such thinking permeates through all institutions in our society (family, community, culture, economy). Men are seen as heads of households, even though there are many families headed by women, including single women. Patriarchy is a social construction and the values and implications based on biological differences between men and women are the result of culture. Patriarchy is defined as the control of the labour, reproductive power and sexuality of women for the benefit of men. Although patriarchy is a structure that operates through various institutions of society, the loose use of the term has led it to mean men oppressing/exploiting women. Patriarchy is a consequence of and contribution to how gender has been employed to perpetuate and maintain social systems. It is a social system that maintains and perpetuates a male-dominated society, where men benefit from a higher status and greater power in most aspects of life. They are the ones who carry on the family name, inherit property and take decisions.

Masculinity:

Masculinity is a set of social practices and cultural representations associated with being a man. It varies historically and culturally

between societies and between different groupings of men within any society. It is (also called manhood or manliness) a set of attributes, behaviors, and roles associated with boys and men. Traditionally masculine traits include strength, courage, independence, leadership, and assertiveness. It is socially constructed.

Findings:

1. Gender equality does not mean that men and women become the same; it means that their access to opportunities and life changes is neither dependent on, nor constrained by, their gender.
2. Gender equality achieved when women and men enjoy the same rights and opportunities across all sectors of society, including economic participation and decision-making, and when the different behaviours, aspirations and needs of women/girls and men/boys are equally valued and favoured.
3. Equality implies that the specific interests, needs and priorities of girls/women and boys/men are taken into consideration; that the diversity of different groups, is recognized; and that they can each make choices and not be limited by stereotypes and prejudices about gender roles in society.
4. Patriarchy prescribes roles to men and women. These roles prescribed to men and women are ideals of a patriarchal society, and not created by their 'biology'.

References:

1. <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2000>
2. UN Women Training Centre Glossary
[https://trainingcentre.unwomen.org/mod/glossary/view.php?id=36
&mode=letter&hook=G&sortkey&sortorder&fullsearch=0&page=](https://trainingcentre.unwomen.org/mod/glossary/view.php?id=36&mode=letter&hook=G&sortkey&sortorder&fullsearch=0&page=)
3. Bhasin, K. (1997). What is a girl? What is a boy? Illustrations by Bindia Thapar. New Delhi: Jagori.
4. Bhasin, K. (2016). Conversations with Adolescents (I), Life Skills: The Art of Living. Illustrations by Vandana Bist and Surabhi Singh. New Delhi: UNFPA.
5. Bhasin, K. (2016). Conversations with Adolescents (II), Understanding Adolescence and Sexuality. Illustrations by Vandana Bist and Surabhi Singh. New Delhi: UNFPA.
6. Sangat (2018) #PropertyForHer Campaign. Words by Kamla Bhasin. Illustrated by Sijaya Gupta.
7. Cards by Jagori, Words by Kamla Bhasin, Trans created From Hindi by Bina Agarwal, Illustrated by Micky Patel in Bhasin

6. Violence, Crime and Poverty

Mr.Naresh W. Patil

Assistant Professor

Kumbhalkar College of Social Work

Wardha, Maharashtra, India

Email-nareshkumarpatil01@gmail.com

Introduction: -

Anthony Holzman-Escareno said that Crime is an aspect of life that all citizens must deal with as it seems to have been around as long as civilization itself. Crime has ravished communities for centuries and one assertion is that crime is more prevalent in poor inner-city neighborhoods than it is in equivalents that are more affluent. Finding the root source of this plague has been on the minds of criminologists and others for centuries. This is because the control, reduction, and prevention of crime has been a major problem in our society and many others. There have been many different angles that have been studied as the potential cause of crime.

Currently, the three major aspects include a lack of education, living in poverty, and being raised in a single parent home. Each of these perspectives offer insight to crimes true cause, but it seems that none can stand alone. Crimes a complex issue that may stem from many sources, but a lack of education, generational poverty, and the rupture of family structure each seem to play a prominent role in criminal activity. Education is much more important today than it ever was. The quality and quantity of education a person receives is commonly viewed as a determinate of that person's success and/or way of life.

Over the past decade, human trafficking has become the fastest growing form of organized crime in the world. The "recruitment or acquisition of persons by recruitment, transportation, transfer, coercion, fraud or deception" is caused by factors such as unemployment and poverty, political instability and the prevalence of crime. Such shock factors that create the relationship of vulnerable individuals go hand-in-

hand with pull factors—wealthy markets where demand for low-wage labor is high, including the sexual exploitation of women and children. In this context, poor management of international borders is frequently cited as a primary cause of cross-border human trafficking, resulting in organized crime, increased corruption, and even the spread of infectious diseases such as HIV/AIDS. In fact, in recent years, border management has come under increasing scrutiny due to low technical capacity, underfunding and infrastructure of control agencies and border police. Thus, it leads to irregular follow-up and victims of trafficking remain unidentified, especially in unregulated or unorganized areas. Despite the Covid-19 pandemic and border closures, criminal networks are still thriving as anti-social groups use more dangerous entry points, exposing trafficking groups to higher risks of violence, abuse and disease.

Environmental crime around the world

Environmental crime around the world can be broadly divided into five areas. Illegal logging, illegal fishing, mineral extraction, wildlife trafficking and illegal dumping of various types of waste. In India, of course, all these types are widely practiced. It is spreading at an alarming rate, more than the annual increase in world gross income (GDP), i.e. more than 5% per year. According to the estimates of Interpol and other international organizations in 2014, the annual global crime of all these five types was 70-213 billion US dollars, and the aid given by rich countries to poor countries for the development of the world was about 135 billion dollars per year!

Illegal logging was about 30 to 100 billion dollars. Forests, livelihoods of people are threatened and thus species become extinct. Economies suffer - as such illegal logging increases to 15% of legal logging. Corporate companies are also involved in this one type. Illegal mining leads to increased smuggling of gold, rare metals, diamonds and damages the economy. Such mining is worth 12 to 48 billion dollars per year worldwide. As a result, local industries do not get these metals, livelihoods of local communities are threatened. Wildlife trafficking is

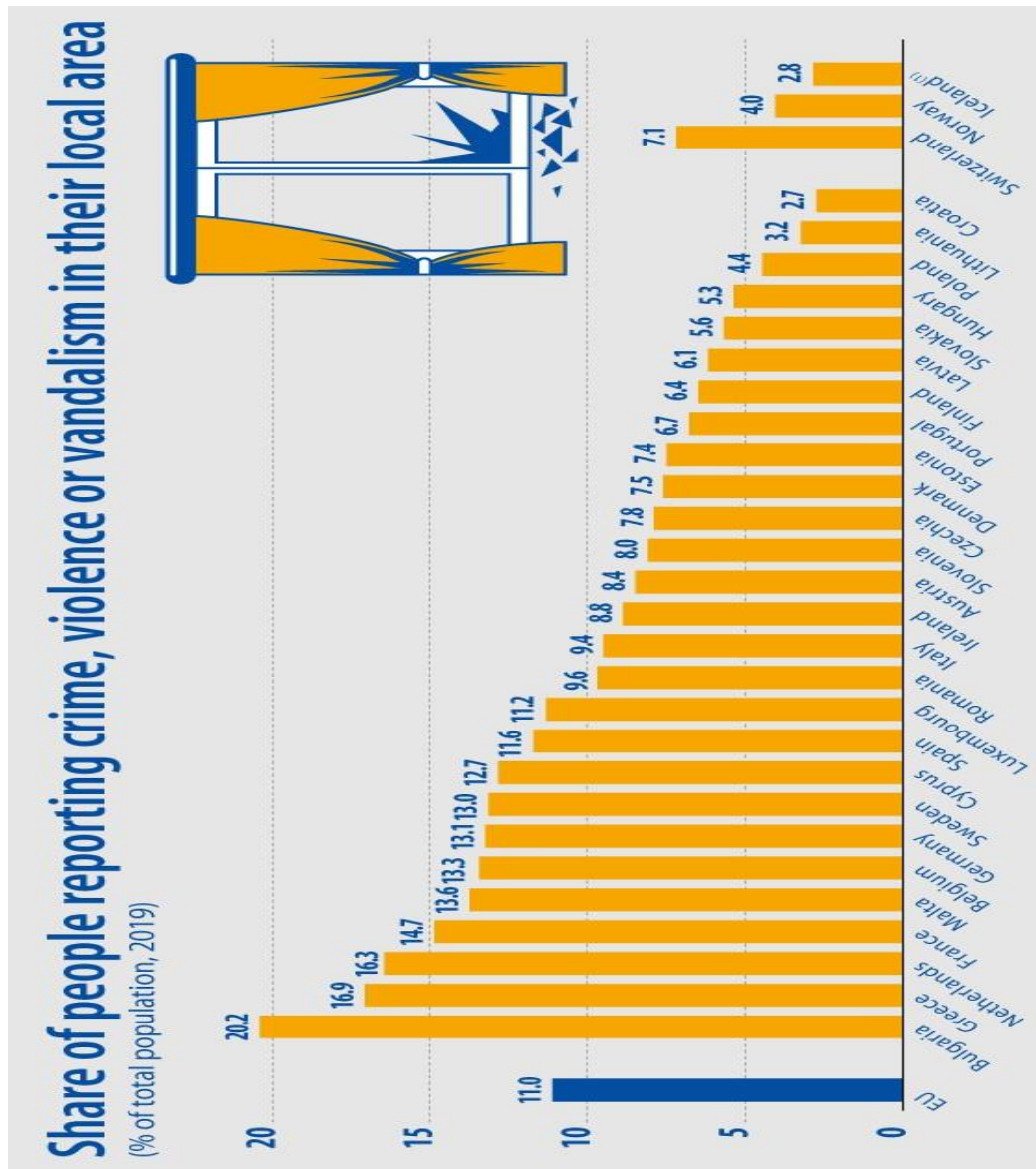
now estimated at \$7-27 billion annually. 7000 species worldwide face it and 22% of them are on the verge of extinction.

Illegal fishing costs \$11 to \$30 billion annually worldwide. Hence the 'stock' of fish gets depleted; Local fishermen suffer. This loss is also felt at the government level. Tuna, toothfish, shark species are greatly depleted. Illegal waste disposal is a new baby. Some politicians in Africa eat money and allow nuclear waste to be 'dumped' in their land and so on. Annual 'turnover' 10 to 12 billion dollars. A separate section of Interpol is working for each of these typesets has also given the 'motivating' events behind the increase in crime in its report. Corruption, lack of laws or their non-enforcement, mafia gangs, conflicts between nations - or internal conflicts - appear to have arisen. Increasing demand for Apple pot from the rich, participation of corporate companies - these are the 'motivating' events. A new, 'emerging' area of such crime is pollution. Interpol seems to have carried out various 'initiatives' on several occasions. The 27 cases of crime they have caught have a turnover of nearly half a billion dollars. Moreover, the cost to repair the damage they have done will be 60 million to 370 million dollars, that is different. Seeing all this, one remembers the system in India. At the highest level, the National Mechanism for the Control of Wildlife Crime, which was implemented in 2008, is doing a lot of work.

At the local level, however, the situation seems clear that the police may not have enough idea of such crime in some states. The front-line manpower to stop such crimes- i.e. forest rangers, forest officials, forest laborer's cannot be said that all of them get fair justice. Let alone the appreciation of the work done. The contribution of some NGOs, customs officers is also seen at times.

In 2019, 11.0% of the population of the 27 EU Member States reported they faced a problem of crime, violence or vandalism in their local area. This proportion has fallen each year since its peak in 2013 (14.1%). As might be expected, people living in cities reported these problems over three times more often than people in rural areas in 2019

(21.3% vs. 6.9%). Focusing on poverty status, 13.4% of people at risk of poverty in the EU reported the occurrence of crime, violence or vandalism in their neighborhood, compared with 10.6% of those not at risk of poverty.

(Source dataset: ilc_mddw03)

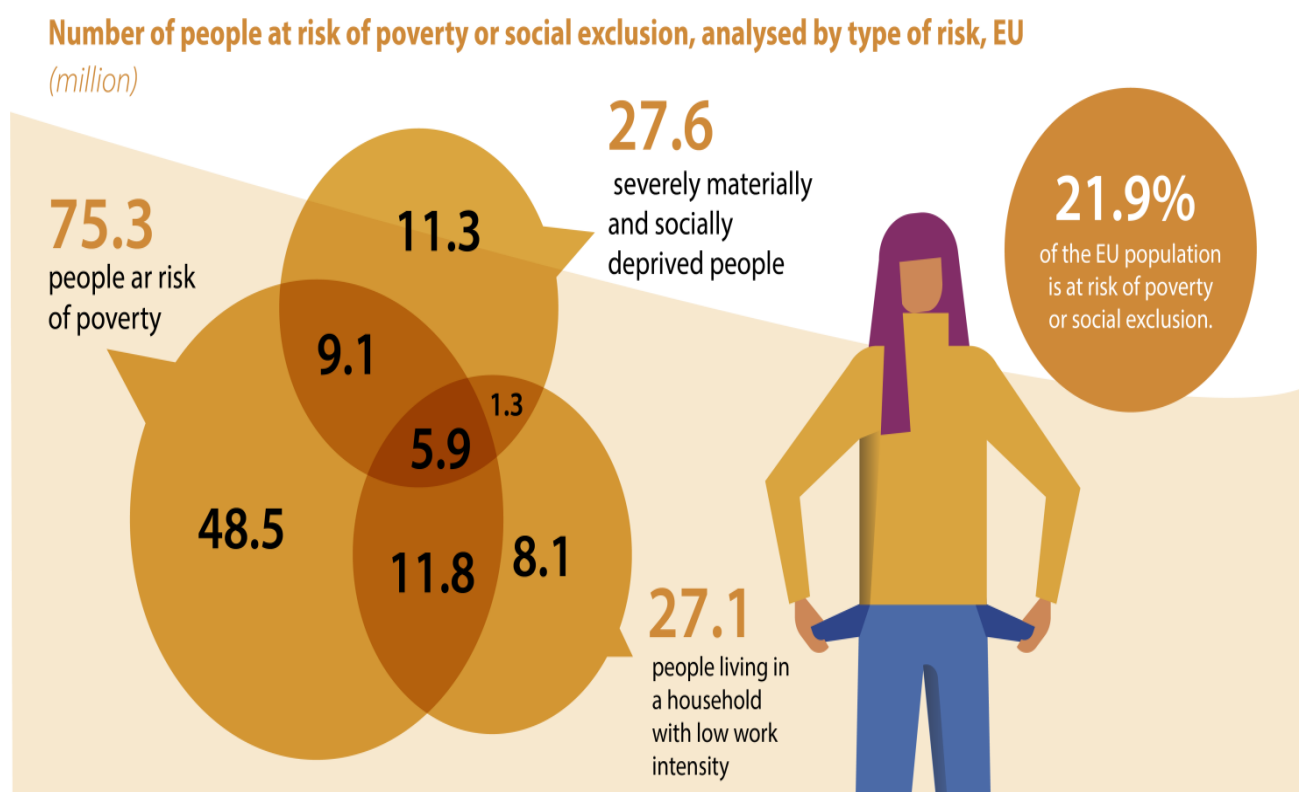
Highest occurrence of neighborhood crime, violence or vandalism in Bulgaria, lowest in Croatia

The share of people reporting crime, violence or vandalism in their neighborhood varied across the EU Member States. The highest shares were recorded in Bulgaria (20.2%), Greece (16.9%) and the

Netherlands (16.3%). In contrast, the lowest shares were observed in Croatia (2.7%), Lithuania (3.2%) and Poland (4.4%).

According to Eurostat news (15-10-2021) on “ One in five people in the EU at risk of poverty or social exclusion In 2020, there were 96.5 million people in the EU at risk of poverty or social exclusion, representing 21.9% of the population. This information comes from data published by Eurostat today. The article presents a handful of findings from the more detailed Statistics Explained article on the living conditions in Europe – poverty and social exclusion, accompanied by an updated infographic.

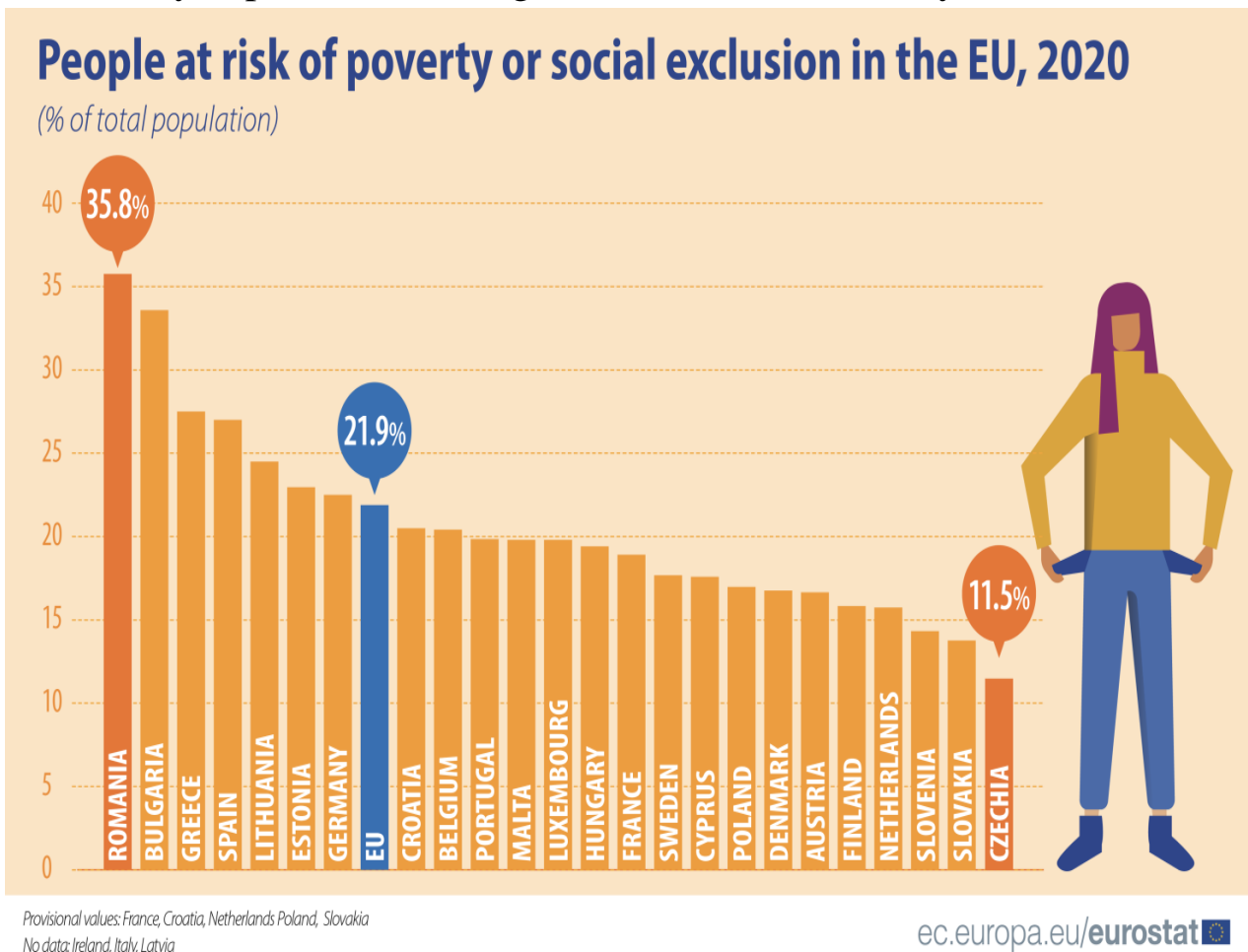
In 2020, there were 75.3 million people at risk of poverty in the EU, 27.6 million were severely materially and socially deprived, and 27.1 million lived in a household with low work intensity.

Note: estimates. Due to rounding, the sum of the data for the seven intersecting groups may differ slightly from the totals published elsewhere.

ec.europa.eu/eurostat

Among the 96.5 million inhabitants within the EU that faced the risk of poverty or social exclusion, some 5.9 million (1.3% of the total population) lived in households experiencing simultaneously all three poverty and social exclusion risks (risk of poverty, severely materially and socially deprived and living in a household with very low work).

More than a quarter of the population was at risk of poverty or social exclusion in four Member States with available 2020 data: Romania (35.8%), Bulgaria (33.6%), Greece (27.5%) and Spain (27.0%). In contrast, the lowest shares of people at risk of poverty or social exclusion were recorded in Czechia (11.5%), Slovakia (13.8%), Slovenia (14.3%), the Netherlands (15.8%) and Finland (15.9%).

There were about 5 200 police-recorded intentional homicides in the EU in 2016, a 3.3 % fall compared with 2015. Overall, there has been a downward trend since 2008. However, homicides have increased

in France, Germany and the United Kingdom in recent years. The figures include terrorism-related deaths. Latvia and Lithuania had the most police-recorded intentional homicides relative to population size (about 5 per 100 000 people in 2016). As Figure 2 shows, 13 Member States had fewer than 1 per 100 000. By way of comparison, the United States had 5.4 homicides per 100 000 people in 2016, while the figure was 10.8 in Russia. 3 Instances of attempted homicide are counted separately and several figures are missing. The available figures suggest that the overall number of homicide attempts remained fairly stable over 2008-2016.

Currently, while the discussion of economic disaster is going on around the world, the new report of Oxfam Foundation has shown that the gap between the poor and the rich has increased in the country along with the world. For the first time in the last 25 years, there has been an explosion of disparity across the world from the conflicting situation of rich on one side and extreme poverty on the other. One percent of the country's total population owns about 40.5 percent of the country's wealth. While the bottom 50 percent of the poorest class own only 3 percent of assets. This report provides an account of inequality in income distribution around the world.

Elon Musk, one of the richest people in the world, has paid only three percent of taxes from 2014 to 2018. Aber Christine, a trader in northern Uganda who sells rice, flour and soy, earns \$80 a month while paying about 40 percent in taxes. On the one hand, food and energy companies doubled their profits in 2022, giving 84 percent of this to their shareholders, making the already rich even richer. On the other hand, about 800 million people are starving. Taxing the world's millionaires and billionaires up to 5 percent could raise \$1.7 trillion a year. That would be enough to lift nearly two billion people out of poverty and fund a global plan to end hunger, the monitoring report says.

The frightening reality of disparity India's richest one percent own 40.5 percent of the country's wealth. At the same time, the poorest

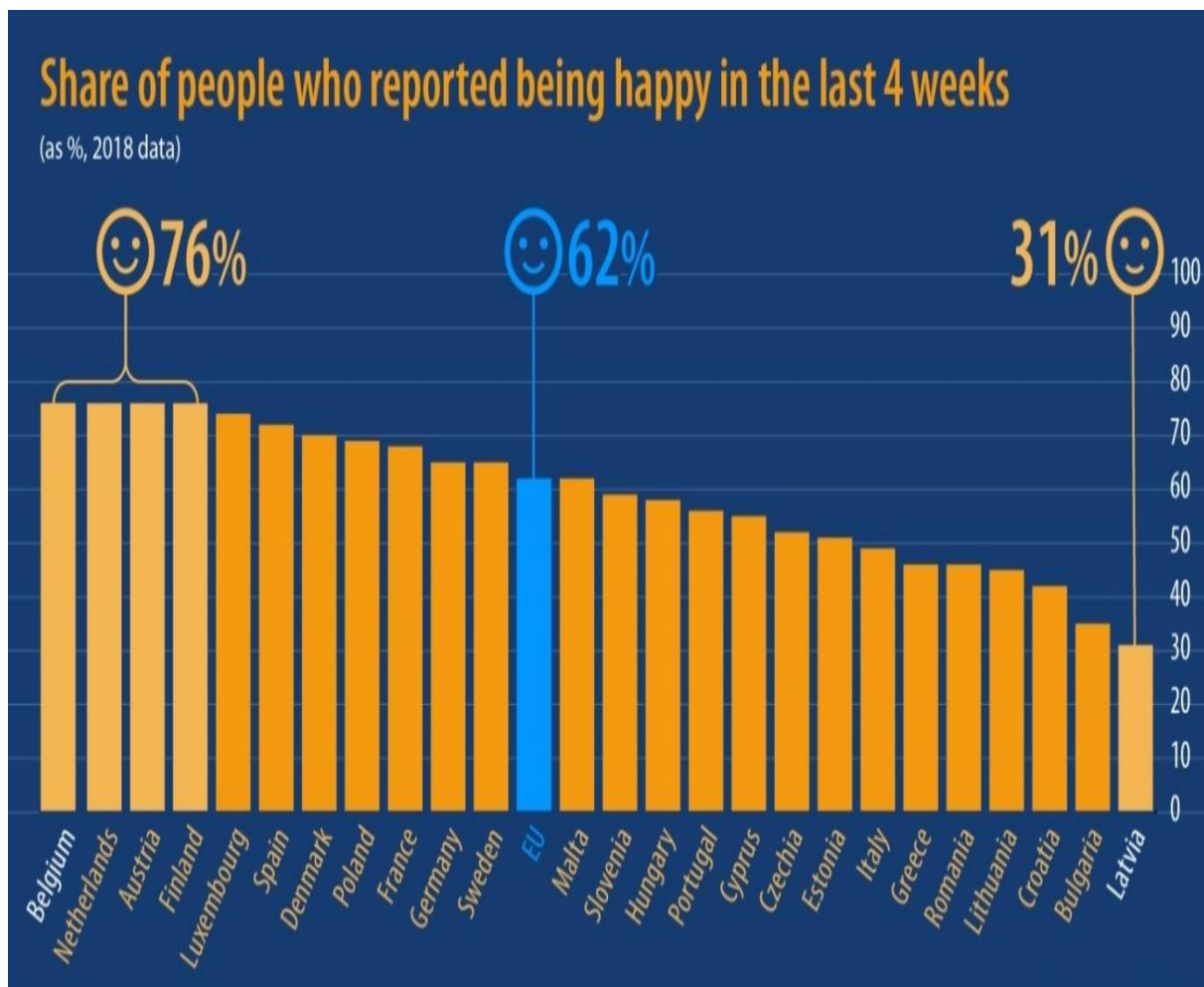
segment of the population owns three percent of the assets. The combined wealth of the country's 100 richest citizens has reached Rs 54.12 lakh crore in 2022. While the total wealth of the 10 richest Indians was Rs 27.52 lakh crore in 2022. Compared to 2021, this has increased by 32 percent, according to the observation report. Since the start of the Corona epidemic till November 2022, the wealth of billionaires in the country has increased by 121 percent (Rs 3,608 crore per day or 2.5 crore per minute). While the number of hungry Indians has increased from 19 crore to about 35 crores. The report states that gender inequality still persists in India.

In India, where a male laborer gets one rupee, a female worker gets 63 paise difference is more between scheduled caste and rural workers.

The Wrath of Inequality Around the World –

In the post-Corona pandemic around the world, there is a frightening picture of inequality, including war, rising protectionism, high inflation, supply chain disruptions. The wealth of the world's richest 1 percent has grown twice as much as the rest of the world's 99 percent in the past two years. Attributes While the wealth of the rich is increasing by 22 thousand crores every day, the disparity between the rich and the poor is continuously increasing. Critically, only 4 cents of every dollar of tax revenue comes from wealth taxes, and half of the world's billionaires live in countries with no inheritance tax on the money they pass on to their children. Elon Musk, one of the richest people in the world, paid only 3 percent tax from 2014 to 2018. Aber Christine, a trader in northern Uganda who sells rice, flour and soy, earns \$80 a month while paying about 40 percent in taxes. On the one hand, food and energy companies doubled their profits in 2022, giving 84 percent of this to their shareholders, making the already rich even richer. On the other hand, about 80 crore people have to live in hunger. A tax of up to 5 percent on the world's millionaires and billionaires could raise \$1.7 trillion a year, enough to lift nearly 2 billion people out of poverty and fund a global plan to end hunger, the report found.

In 2018, over 62% of people aged 16 and over in the European Union reported being happy all of the time (14%) or most of the time (48%) over the past four weeks, while 12% were rarely (8%) or never happy (2%). Compared with 2013, the share of happy people in the EU increased by over 2 percentage points (60%).

Note: Data not available for Ireland, Slovakia and the United Kingdom.

ec.europa.eu/eurostat

According to the article “Which EU country has the happiest people? (07-11-2019) which are published in Eurostat, Belgium, the Netherlands, Austria and Finland have the happiest people: over three quarters of people (76% in each country) claimed to feel happy all or most of the time over the last four weeks. The next happiest individuals are in Luxembourg (74% of people), Spain (72%) and Denmark (70%).

In contrast, the frequency of being happy is the lowest in Latvia (where 31% of people reported being happy all or most of the time) and Bulgaria (35%), followed by Croatia (42%), Lithuania (45%), Greece and Romania (both 46%). Looking at the extremes, Spain recorded the highest share of people that were happy all of the time (29%), while a similar share of people in Latvia (28%) reported being happy rarely or never over the last four weeks.

The frightening reality of inequality in the country:

India's richest one percent own 40.5 percent of the country's wealth. At the same time, the poorest segment of the population owns 3 percent of the assets. The combined wealth of the country's 100 richest citizens has reached Rs 54.12 lakh crore in 2022. While the total wealth of the 10 richest Indians was Rs 27.52 lakh crore in 2022. Compared to 2021, this has increased by 32 percent, according to the observation report. Since the start of the Corona epidemic till November 2022, the wealth of billionaires in the country has increased by 121 percent (Rs 3,608 crore per day or Rs 2.5 crore per minute). The number of hungry Indians has increased from 19 crores to about 35 crores. The report mentions that gender inequality still persists in India. In India, where a male laborer gets 1 rupee, a female worker gets 63 paise. This difference is more between scheduled castes and workers in rural areas. Especially, the number of billionaires in the country increased from 102 in 2021 to 166 in 2022. The country has the highest number of 22 crore poor people in the world. Overall, this shows the explosion of inequality in the country. Against this background, the report says that if India's 10 richest people are taxed at 5 percent, the country's children can get their school education fully funded, and if the wealth of billionaires is taxed once at the rate of 2 percent, the report says that over the next three years, Rs 40,423 crore will be available to feed malnourished children in the country.

Review of Literature

According to the report 'Culture of Racism' published by Amnesty International, a global human rights organization, between

2010 and 2013, police have killed as many as 1,275 people. 80 percent of them are Afro-Brazilian citizens. In 2017, there were 18 murders every day. According to the latest statistics, there have been as many as 154 murders in January 2018. Statistics show a 30 percent increase in gay homicides in 2017.

Author Abhishek Bhosle wrote in Aksharnama, "Franco's murder – an attempt to end the fight against poverty and violence" The killing of Rio de Janeiro city council member, human rights activist Mariale Franco, an activist like Franco who came from the slums and fought for the rights of the people there, ended the fight for human rights. Commented in the context.

The current economic situation in Brazil is very weak. There is widespread poverty. This poverty is being deliberately converted into massive criminalization. Among them, the number of children in Murray slums is more. They are heavily involved in the illegal drug trade. Apartheid is also part of it. Therefore, all blacks are seen as criminals. As a result, it was easy to get moral support from the white and middle-class groups for their oppression.

The rise in juvenile delinquency in Maharashtra in the last two years is alarming. Compared to various crimes committed by minors in 2014, this crime has doubled in the first ten months of 2015. Across the state in 2014, 5175 cases of juvenile delinquency were registered in police stations. In the first ten months of 2015, this number went up to 5482. Mumbai ranks first in juvenile delinquency across the state. The overall juvenile delinquency rate in Maharashtra has increased by 71 percent in the last 10 years.

Rape crimes committed by minors have doubled since 2014. In 2014, police arrested 141 people from across the state in the case of rape of minors. In addition, in 247 cases in 2015, 265 people have been arrested by the police for the crime of rape. While juvenile criminals have also been found involved in crimes like gang rape. The number of murders is 128. The number of girls in the crime of murder is 10.4 girls

between the ages of 12 and 16 have been charged with murder. The number of kidnapping cases has increased from 72 to 147.

Statistics show that the most cases of fraud and theft are committed by juvenile delinquents. There has been a lot of increase in crimes such as burglaries, thefts, assaults and grievous injuries committed by minors. There has been an increase of 77.42 percent in the crime of children in the age group of 12 to 16 years. The crime rate of children in the age group of 16 to 18 years is equal to 70 percent of the total crimes committed by juveniles. Most of the crimes against children in this age group are happening in Mumbai and Nagpur, followed by Nanded, Nashik, Navi Mumbai and Osmanabad. Interestingly, the proportion of juvenile delinquents increased from 1.64 percent in 2001 to 50 percent in 2015.

Poverty, luxury, hunger, luxury...

A juvenile delinquent is never born. Circumstances, society make them criminals. According to psychologists, a child between the ages of 12 and 14 does not do any action consciously or deliberately. Often, they are not even aware of the consequences. Many acts are done by them in anger and emotion. Broken communication with parents, or many other entanglements at home also contribute to it. A drunken father is oppressing and beating the mother, the mother-in-law is beating the daughter-in-law in the house, many children grow up watching real violent scenes every day. These acts also continue to have adverse effects on their minds. If many children are denied even the bare necessities of life and have to live in the mire of crime, how can they be formed? How can that happen by being in the company of criminals? Government correctional homes, hostels for children living in different situations, hundreds of organizations working for children, churches that support various small issues, all these can be built, if administrative help is given, many of these children can easily be prevented from committing crimes.

According to Santosh Shinde, Balprafullata, even though there are equal opportunities for education today, children are not reaching it.

There is no education system that likes children and utilizes their abilities. That is why children should be stopped at the first step towards crime. These systems should be established at the settlement level. A support system should be established through police and institutions. If the system like counseling and guidance is developed at the ghetto-house levels, the future child's progress as a criminal can be stopped.

According to the Wikipedia, the list of countries by UNODC homicide rate is typically expressed in units of deaths per 100,000 individuals per year. A mortality rate of 30 (out of 100,000) in a population of 100,000 would mean 30 deaths per year in that entire population, or 0.03% out of the total. The reliability of underlying national murder rate data may vary Only UNODC-vetted data is used in the main table below. In some cases it may not be as up to date as other sources. See further down as to why its data is used over other sources.

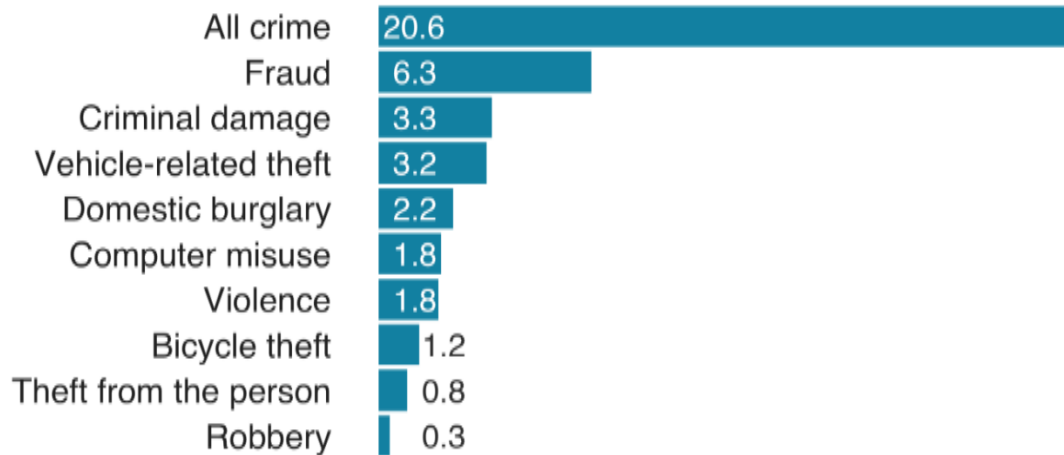
The Home Office statistics are published at the same time as the Crime Survey for England and Wales, which is based on people's experiences of crime. The survey includes crimes that people do not report to police. Longer-term trends, measured by the survey, suggest crime overall is stable.

The only main crime type that showed a change in the 12-month period, according to the survey, was computer misuse - including crimes involving scams and computer viruses - which went down by 33%.

Niall McCarthy,(Oct 2, 2015) published the article on “The US murder rate compared to other countries “In Statista. According data published by Nate Silver over on FiveThirtyEight, black Americans are murdered at 12 times the rate of people in other developed countries. 5.2 out of every 100,000 Americans was a murder victim between 2010 and 2012. Read more on the Independent.

The chances of being a victim of crime are one in five

% experiencing a crime in the previous year

Violence, robbery, theft from the person, fraud and computer misuse, % of adults.

Burglary, vehicle-related theft, bicycle theft and criminal damage, % of households.

Source: Crime Survey for England and Wales, Office for National Statistics

BBC

According to Dr. Nitin Babar, recently, inequality has been further exacerbated by the Covid pandemic and subsequent growing food and fuel-price crisis. The richest billionaires, through their polluting investments, are emitting a million times more carbon than the average person. Debt payments around the world are spiraling out of control. Many nations are facing bankruptcy, with most poor countries spending four times more on debt than on healthcare. Many countries are planning to cut costs. Inflation outpaced the wages of at least 1.7 billion workers around the world in 2022, which negatively affected consumption levels, the report said. For the first time in 2023, one-third of the global economy will be in recession, the IMF has predicted. Overall, it creates a cycle of unemployment, poverty, inflation and inequality. As more and more money in the economy is concentrated in the hands of a handful of people, the entire economy finds itself in a financial and political crisis. Of course, the dominance of a few rich in the political decision-making process will lead to changes in the taxation system, increase in infant mortality, crime,

increase in female suicide, increase in unnecessary expenditure and exploitation of the majority of the poor, as well as harming social security and leading the entire nation to economic chaos or bankruptcy.

The way to crime is through a sick education process

As the system has not yet come out of the basic process of surveying and studying out-of-school children, the formula of 'every child in school' is still a dream. According to the survey, 4 lakh 20 thousand children are out of school in the state. The big challenge today is to bring the children of freed brick kiln workers, sugar cane cutters, stone quarries, pageant artists on the education path. Getting children to school in remote areas is a big challenge every day. How can these children develop positively if they are not on the school steps and in safe nests during their formative years? Instead of enabling educational activities like slum schools, sugar mills, pashanshalas which are complementary to schools, the government is taking steps towards closing them down. There is a large class of migrant workers for business and the children of these parents are staying away from education. Do we have adequate housing systems to accommodate them? Today the condition of hostels for children is very pathetic. There are not enough facilities. Many hostels are not habitable. But in many places children are shown only with documents. Due to this situation, children's minds are left empty as their education is half completed. That's why society and circumstances are making them criminals.

Today, many villages have schools only up to class VIII. One has to walk several kilometers for further education. Communication facilities are inadequate. Therefore, there are many children who drop out in class VIII. People living in remote areas of Nandurbar, Vidarbha, Marathwada are still fighting the battle of two meals a day. A situation where agricultural income is unreliable and there is no hand work available. So many people are migrating here. That is why their children's lives are not stable even today. These children do not reach school. When this is the case in many remote parts of the state, no efforts are made to bring them on the path of education. Due to

economic reasons, many children are working as child laborers in villages and cities. Children are employed in many places like hotels, factories, agriculture, brick kilns, domestic work. These children are falling into depression due to beatings, harassment and extortion at work place. That is why the criminal gangs are keeping these children safe. There is a need for a concerted effort for the education of all of them.

Drugs and Human Trafficking Crime

According to Sohoni Nayak, poor management of international borders is frequently cited as a primary cause of cross-border human trafficking, resulting in organized crime, increased corruption and even the spread of infectious diseases such as HIV/AIDS. Children who wait for the city due to many reasons such as attraction of movies, boredom of education, attraction of cities end up in wrong company. Realizing that the first crime went unpunished, their mob becomes even more desperate and their criminal ranks grow. More than 37 thousand children live on the streets of Mumbai today. 35 percent of these children earn their livelihood by doing wage labor or doing some other business. 20 percent of those children are found in the grip of addictions. These children turn to crime due to poverty, lack of education, brokenness from parents, orphans, money laundering, need of money for addiction, rich lifestyle of people around, attraction of mobile and other luxury items.

The region has been declared by the United Nations Office on Drugs and Crime to be a highly significant “source, transit and destination” for large groups of victims, including women and children. In 2021, 150,000 cases of human trafficking were reported in South Asia. In this context, four key countries in the region – Bangladesh, Bhutan, India and Nepal – are trying to address such social issues through economic and connectivity frameworks. Understanding these specific groups is all the more important because India has been identified as a transit country for labor and sex trafficking. In fact, Bangladesh, Nepal and Bhutan are the three source countries from

which human trafficking takes place. The open border between India and Nepal has made human trafficking worse, with more than 30,000 Nepalese victims.

Hundreds of poor rural Bangladeshi women are trafficked across the Indo-Bangladesh border by illegal criminal gangs to countries like India, Pakistan and the Middle East. The estimated number is around 5 to 15 million – mostly young girls who are forced to work in Indian brothels.

Cinema audiences in India and other countries can never be compared, the main reason being the diversity we have which influences our preferences. So here also comes the question that if every audience in India has different preferences, then how can I get away with simply saying that people like crime and sex? The reason for this is that in a country of 135 crore population, suppose 35 crore people are watching movies and out of them 20 crore people like only this subject, it is necessary to pay attention to it as the number is comparatively higher here. So from the beginning the Indian audience was attracted to three things, sex, glamor and crime.

Juvenile delinquency in India in India,

petty crimes and especially, heinous crimes are regularly committed by children. Theft, burglary, crimes of a very serious nature or robbery, arson, murder and rape are crimes of a serious nature. Crimes of a serious nature are increasing all over the country and the unfortunate thing is that all such crimes are being committed by children under the age of 18.

This is especially true for teenagers between the ages of 16 and 18. National crime, under the show 43 506 reported between minors against young people under 28.830 crimes filed 2013 statistics of Bureau of Indian Penal Code (IPC) and special local law has been 16 years 18 years.2012, compared to 2013 statistics show, juvenile cases in Indian Penal Code and S. L. L. have increased by 13.6% and 2.5% respectively. Recently, on December 16, 2013, the brutal gang-rape of a teenager shocked the collective consciousness of the entire nation.

What was done by this heinous crime was very dangerous, knowing that the five perpetrators were minors and they were the most brutal people. Additionally, in another brutal gang rape case, referred to as the Shakti Mills rape, a minor was also involved. Other developments such as the ongoing Juvenile Law (Care and Protection) Act, 2000 amendment and public debate have taken into account minors or young persons below the age of 18 years.

Conclusion

The second decade of the 21st century is coming to an end. Enormous mountains of work lie ahead of us to effectively address the challenges facing India of mass deprivation, secularism, democracy and diversity, and freedom of expression and freedom of the press. As the violence in *Doordarshan* reaches homes more than the violence in dramas and movies, *Doordarshan* has become a more violent medium and has a perverse effect on the growing age cultured generation. Carnal scenes of lovemaking, sex followed by fights, bullying, brutal scenes that seem real-unreal are also shocking to the young and innocent minds of children. Their imaginative, innocent childhood is over; But when moving in the outer world, they become timid or bully. The teaching that physical strength is the best is imprinted on their minds. Moreover, the demonstration of bullying comes from his such television appearances. How to stop this should be considered urgently. Today, television has taken over human life. Efforts should be made to draw his attention to programs of constructive nature. Less parental companionship, nuclear family systems make the loneliness of children more prone to such violent scenes; So parents should make a habit of spending maximum time in the company of children and watching television with them. Also, the channels should reduce the intensity of economic competition and think about the social welfare and follow the moral obligation, remembering that we are a social organization. Of course, all social organizations should have the vision of following this social and moral obligation. It is lacking everywhere. For that, if some

legal restrictions can be imposed on the channels, then violence and sexism will be curbed at least a little.

Reference

1. https://www.aksharnama.com/client/article_detail/1893
2. AbhishekBhosle's article in Aksharnama The Assassination of Franco – An Attempt to End the Fight Against Poverty and Violence Sat, 17 March 2018
3. <https://maharashtratimes.com/editorial/ravivar-mata/increase-in-child-crimes/articleshow/55914993.cms>
4. <https://www.orfonline.org/marathi/human-trafficking-across-the-bbin-subregional-borders/>
5. <https://www.esakal.com/sampadakiya/environmental-crime-around-world-can-broadly-divided-into-five-rsn93>
6. <https://prasidhmarathi.blogspot.com/2017/10/juvenile-crimes-marathi.html>
7. <https://iyemarathichiyenagari.com/the-seriousness-of-the-oxfam-report-nitin-babar-article/>
8. <https://hilo.hawaii.edu/campuscenter/hohonu/volumes/documents/Vol07x03TheCauseofCrime.pdf>
9. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20210310-1>
10. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20211015-1>
11. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_intentional_homicide_rate#/media/File:20201023_UNODC_Intentional_homicides_by_country_highest_rates_and_most_populous_countries.png
12. <https://www.statista.com/chart/3848/the-us-murder-rate-compared-to-other-countries/>
13. <https://www.hrw.org/mr/news/2018/09/04/321948>
14. <https://www.hindivyakran.com/2020/04/disadvantages-of-television-marathi-essay.html>
15. <https://marathi.thewire.in/vartaman-bhartasamoril-teen-aavhane>

7. Human Rights and Education

Dr. Abhay Butle

S. P. College of Law, Chandrapur

Tadoba Road, Tukum, Chandrapur

Maharashtra, 442401

abhayjb@rediffmail.com

9923441903

Abstract

Human Rights are of universal importance because these are same for all regardless of race, color, sex, language or religion etc. Thus, each human being can enjoy their life at their fullest. There is no doubt that education has a major role to play for protection and promotion of human rights. Human right education is a priority and in that it contributes to a concept of development consistent with the dignity of the human person and takes account of the various segments of society such as children, women, racial minorities, and disabled persons and prisoners. In the field of education if we promote and implement various methods at different level of teaching than values will inculcate automatically in students with positive impact. The teachers relate to administrators, raptors, parents, and community members, to teachers, other staff and students. In relationship with students, teachers are clearly super ordinate. The recognition of the power of the teacher is the predominant feature of the relationship between the teacher and the student. To teach about and for human rights requires more than knowledge about human rights and experience in facilitating learning. The human rights educator must have a deeply felt commitment to human rights and a belief in their necessity for building a just and democratic society. The human rights educator must also accept substantial personal challenges.

Key notes: - Human Right Education, Racial minorities, Educator.

Human rights education teaches both about human rights and for human rights. Its goal is to help people understand human rights, value human rights, and take responsibility for respecting, defending, and promoting human rights. An important outcome of human rights education is empowerment, a process through which people and communities increase their control of their own lives and the decisions that affect them. The ultimate goal of human rights education is people working together to bring about human rights, justice, and dignity for all. Education about human rights provides people with information about human rights. It includes learning – about the inherent dignity of all people and their right to be treated with respect about human rights principles, such as the universality, indivisibility, and interdependence of human rights about how human rights promote participation in decision making and the peaceful resolution of conflicts about the history and continuing development of human rights about international law, like the Universal Declaration of Human Rights or the Convention on the Rights of the Child about regional, national, state, and local law that reinforces international human rights law about using human rights law to protect human rights and to call violators to account for their actions about human rights violations such as torture, genocide, or violence against women and the social, economic, political, ethnic, and gender forces which cause them about the persons and agencies that are responsible for promoting, protecting, and respecting human rights .Education for human rights helps people feel the importance of human rights, internalize human rights values, and integrate them into the way they live. These human rights values and attitudes include –"strengthening respect for human rights and fundamental freedoms" (UDHR Article 30.2)nurturing respect for others, self-esteem, and hope understanding the nature of human dignity and respecting the dignity of others empathizing with those whose rights are violated and feeling a sense of solidarity with them recognizing that the enjoyment of human rights by all citizens is a precondition to a just and humane society perceiving the human rights

dimension of civil, social, political, economic, and cultural issues and conflicts both in the US and other countries valuing non-violence and believing that cooperation is better than conflict Education for human rights also gives people a sense of responsibility for respecting and defending human rights and empowers them through skills to take appropriate action. These skills for action include –recognizing that human rights may be promoted and defended on an individual, collective, and institutional level developing critical understanding of life situations analyzing situations in moral terms realizing that unjust situations can be improved recognizing a personal and social stake in the defense of human rights analyzing factors that cause human rights violations knowing about and being able to use global, regional, national, and local human rights instruments and mechanisms for the protection of human rights strategizing appropriate responses to injustice acting to promote and defend human rights.

Human rights are those rights which are inherent in human being, irrespective of caste, religion, sex and nationality. Since the beginning of 20th century, there were tremendous changes occurred in the globe. Science and technology, information technology etc. developed abnormally. Also, after the establishment of UNO there was revolutionary change occurs in the field of human rights throughout the world. Education is the foundation and catalyst for changing the state of human rights in the world, but educators need effective materials and tools they can use to easily incorporate human rights in their curriculum. Role of the teacher is progressively being broadened from that of the expert who imparts knowledge to one that includes a mentor or guide, one who extends students' deep understandings & facilitates the acquisition of higher order thinking skills & creative problem-solving skills –that are critical for the development of an innovative culture for tomorrow.

What is 'Human Rights'?

The word 'Human Rights' is derived from Latin word "Homo" meaning man and hormones mean belonging to man. Human rights

are right to which every person is entitled by virtue of being a human living in society of other human. The right of life, liberty and security of person are human rights. It seeks to national unity and counteracts national separateness. In this sense, human right is revolutionary because it contradicts the notion of national sovereignty. Richard Wasserstein described Human Rights as “it is those minimal things without which it is impossible to develop one’s capabilities.”

Who Needs Human Rights Education?

The simple answer is, of course, everyone. However, human rights education is especially critical for some groups.

Educators are the key persons to bring the awareness about Human Rights through education among people. Their trace briefly leads to universal declaration of human rights. It creates awareness and impart secondary and higher secondary curriculum. They develop active interest in extending guidance for Human rights to community at large and it also acquire the ability to organize co-curricular activities centering about Human rights and democratic functioning. The role of educator is progressively broadened from that of the expert who imparts knowledge to one that includes a mentor, one who extends students’ deep understanding. In the establishment of human right the role of educator is undoubtedly illustrious. Educators occupy a crucial position in the educational process and substantially influence the shaping of the future.

Preparing Teachers to Provide a Human Rights Education

Teacher education programs have historically been analyzed in terms of their graduates' impact on students' cognitive learning, while little consideration is given to the effectiveness of teacher education program's role in the creation of a just, liberal democratic society. Jennings stated that teacher education programs should use human rights as the organizing principle so that their graduates come to see themselves as human rights educators and advocates. To that end, he proposed a set of 6 human rights standards for classroom teachers (1) Engages and supports all students' learning about human rights; (2)

Creates and maintains effective environments that embody the principles and concepts of human rights; (3) Understands and organizes subject matter to promote student learning about human rights; (4) Plans instruction and designs learning experiences for the human rights education of all students; (5) Uses assessment strategies that embody human rights concepts and principles; and (6) Develops as a professional human rights educator.¹

Conclusion

There is no doubt that education has a major role to play for protection and promotion of human rights. HRE is considered as one of the major tools to stop the violations against human rights. From the above discussion we saw the importance and how education and the role of teachers can play a vital role in this regard. Education should be imparted to each and every one so that they understand the importance of human rights. Education in their own mother language about human rights will make the learners more prompt about their values and ways to use them in their day-to-day life. Education in their own mother language about human rights will make the learners more prompt about their values and ways to use them in their day-to-day life.

In the end, if pre-service teachers receive the appropriate training on the content of human rights and how to provide a human rights education, they will have the ability to communicate how their pedagogy is shaped by knowledge of human rights. The benefit to this approach is that future educators will have a framework through which they can develop an understanding of the schooling environment and advocate not only for themselves, but their students and their communities.

References: -

1. Basu, Dr. Durga Das., "Introduction to the Constitution of India," Nagpur, LexisNexis ButterworthsWadhwa,2010.
2. Harry Dhand (2011). *Teaching Human Rights: Authors Press New Delhi*.p.8 International Congress on Education for Human Rights and Democracy, (1993) Montreal, (UNESCO)
3. J.G. Starke, International Law, S.K. Kapoor, International Law, Central Law Agency
4. Lindahl, R. "The Right to Education in a Globalized World." *Journal of Studies in International Education* 10, no. 1 (2006): 5-26.
5. Sen, Amartya. *The Idea of Justice*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard

Webliography: -

1. www.unesco.org
2. [www.country/studies.us/ India](http://www.country/studies.us/India)
3. www.humanrightslogo.net
4. www.humanrights.com

8. मानवी हक्क आणि मीडिया

प्रा. डॉ. शामल भिवराज जाधव

मिल्लिया महाविद्यालय, बीड गृह विज्ञान विभाग प्रमुख

प्रस्ताव :-

प्रत्येक मानव समाजाचा केंद्रबिंदू आहे. समाजाची सुरुवात व शेवट मानवापासूनच होते. त्यामुळे हक्काचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे. जगात दुसऱ्या महायुद्धानंतर मानवाधिकार ही संकल्पना पुढे आली. 1942 ला युनायटेड नेशनच्या सर्वसाधारण सभेने मानवी हक्काचा जाहिरनामा प्रसिध्द केला हा जाहिरनामा युनायटेड नेशनच्या सर्व सदस्य देशानी मान्य केलेला आहे. 2008 ला मानवी हक्कांच्या या जाहिरनाम्यास 60 वर्ष पूर्ण झाली आहेत. 2008 हे वर्ष मानवी हक्काचे वर्ष म्हणून साजरे करण्यात आले.

मानवी हक्काचा अर्थ :-

मानवी हक्काची संकल्पना मानव मात्रातील मुलभूत समतेच्या गृहीतावर आधारीत आहे. मानव हा जन्मतःच मुक्त आहे. म्हणून त्याला कोणत्याही भेदभावाविरहीत समान वागणुकीची संधी दिली पाहिजे. हा या संकल्पनेचा मुळ उद्देश आहे.

मानवाधिकार आणि शिक्षण :-

राज्यघटनेनुसार मानवाधिकार म्हणून देशातील प्रत्येक व्यक्तीन शिक्षण कलम 21 अ नुसार मिळणे आवश्यक आहे. मानवी भांडवलची गुणवत्ता शिक्षणाशिवाय सुधारणार नाही. मानवाधिकार आणि शिक्षण यांचा जवळचा संबंध आहे. कारण कोणत्याही समाजात शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्याशिवाय आपले मानव म्हणून काय अधिकार आहेत. याचे ज्ञान समाजातील लोकांना होणार नाही.

देशाला स्वातंत्र्य मिळून 75 वर्ष झाली तरी ही देशातील शासन स्वतःचे शैक्षणिक धोरण निर्माण करू शकले नाही. शासनाने सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा 2009 ला केला. या कायद्याने 14 वर्षांपर्यंत प्रत्येक मुलीस सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण मिळेल तसेच अपंगांना देखील मोफत शिक्षण मिळेल असे घोषित केले. शिवाय शाळाबाह्य मुलांना शाळेत आणले जाईल. प्रगती नसलेल्या विषयाची मुलांची तयारी करून घेतली जाईल 8 वी पर्यंत नापास करता येणार नाही. इ. मुद्दे या कायद्यानुसार किती विद्यार्थ्यांना शाळेत आणले जाईल प्रगती नसलेल्या विषयाची मुलांची तयारी करून घेतली जाईल 8 वी पर्यंत नापास करता येणार नाही. नापास न करण्याने शिक्षणाचे गंभीर्य राहणार नाही ते संपूर्णत येऊ शकते. आणि यामुळे गरिबांची मुले निराश होतील त्यांना प्रोत्साहन दिले जाणार नाही. अशाप्रकारची शिक्षणपध्दती पुन्हा विषमता निर्माण करणारी आहे. समाजाच्या, विद्यार्थ्यांच्या आणि शिक्षकांच्या हिताचा विचार करणारे धोरण शासनाने राबविणे गरजेचे आहे.

याचबरोबर दर्जेदार शिक्षणासाठी शिक्षण क्षेत्रावर एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या कमीत कमी 10% खर्च जाहीरातीवर जास्त आहे. शिक्षणापेक्षा जाहीरातीवर जास्त खर्च होत आहे. याच्याकडे शासन दुर्लक्ष करत आहे. शिक्षणावर फक्त 41% खर्च केला जातो त्यामुळे लोकसंखेचा गुणात्मक विकास होत नाही. आरोग्य, साक्षरता, पोषण यात वाढ होत नाही. प्रत्येक व्यक्तीला मातृभाषेतून शिक्षण हा मानवाधिकार आहे. परंतु सध्या देशात इंग्रजी शाळांचे प्रस्थ वाढले आहे. आणि हे मानवाधिकार हिरावणारे आहे. याचबरोबर परदेशी शाळा, विद्यापीठे भारतात येत आहेत. त्यामुळे येथील आत्मा असणाऱ्या शाळा संपूर्णत येत आहेत. तेही मानवाधिकाराविरोध आहे.

सध्या शिक्षणाचे खाजगीकरण होत आहे. आणि शासन यातून माघार घेत आहे. शिक्षण संस्था वाटप करताना पुरोगामी सामाजिक बांधीलकी असणाऱ्या व्यक्तींना संस्था दिल्या पाहिजेत. परंतु राजकिय लोकांना शिक्षणसंस्था दिल्यामुळे

संस्काराची केंद्रे म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या संस्था शिक्षणाच्या मुल्यापासून दूर जात आहेत. या खाजगी शाळेतून डोनेशन संस्कृती पुढे येत आहे. त्यामुळे 10 टक्के शाळा गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देऊ शकत नाहीत. या पांढरपेश्या खाजगीकरणामुळे विद्यार्थ्यांना न्याय मिळू शकत नाही.

अधिकार म्हणजे काय?

समाजाचा घटक म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करून घेण्याचा अधिकार आहे. व्यक्तीमत्वाचा विकास व अधिकार हे परस्परावलंबी आहेत. म्हणून व्यक्तीला काही अधिकार प्राप्त झाल्याशिवाय तिच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास होऊ शकत नाही. लोकशाहित व्यक्ती विकासाचे मोजमाप करण्याचे साधन आहे. व्यक्ती स्वातंत्र्यांनुसारच विकासमोजला जातो ज्या देशातील नागरीकास जास्तीत जास्त अधिकार आहेत तेथे लोकशाही वास्तविक अर्थाने काम करीत आहे असे मानले जाते. लोकशाही शब्दाची सार्थकता किती प्रमाणावर मुलभूत अधिकार दिलेले आहेत. यावर अवलंबून असते.

मानवधिकार आणि प्रसारमाध्यमे:-

प्रसार माध्यम खऱ्या अर्थाने लोकांचे पाईक झाले आहेत विविध प्रसार माध्यमात सध्या वृत्तपत्र आणि वृत्तवाहिन्यांनी आपला विशेष प्रभाव निर्माण केला आहे. यामुळे या अध्ययनात वृत्तपत्रे व वृत्त वाहिन्या याचाच आढावा घ्यायचा आहे. मानवी हक्कांच्या संदर्भात त्यांनी दिलेले योगदान विचारात घ्यायचे आहे लोकजागरात प्रसार माध्यमांची भूमिका विशेष महत्त्वाची असते लोकशाहीच्या परिभाषेतील लोकप्रसार माध्यमाचा आत्मा असतो लोकांच्या माध्यमातून प्रसार माध्यमे सतर्क व सजग असतात वृत्तपत्रे तर लोकशाहीचा चतुर्थ आधारस्तंभ मानला जातात. लोकशाहीचे अनुबंध मानवी हक्कांची भक्कमपणे बांधलेले असतात त्यामुळे लोक लोकांचे हक्क आणि प्रसार माध्यम जागरूक असतात.

अध्ययनाचे महत्त्व :-

मानवी हक्क आणि प्रसारमाध्यम या दोन्ही संकल्पनेचे अध्ययन करताना या दोन्ही सज्ञा स्पष्ट करता येतील त्या सोबतच प्रसारमाध्यमांचा दायित्वाचा आढावा देखील घेता येईल. अध्ययनाला असणारे महत्त्व अध्ययनाची आवश्यकता हे पुढील विधानाने स्पष्ट होईल.

१. प्रसार माध्यमांचा जनमनावर प्रचंड प्रभाव आहे.
२. लोक जागृतीसाठी प्रसारमाध्यमे सक्षम वाटतात.
३. प्रसार माध्यमे व मानवी हक्कांची पायमल्ली होऊ नये असे दबाव तंत्र निर्माण करतात.
४. प्रसार माध्यमांची तत्परता व कार्यरक्षता प्रशंसनीय आहे.
५. प्रसार माध्यमे जन माणसात सर्व स्तरावरील दैनंदिन गरजेची वस्तू झाली आहे.
६. मानवी हक्कासाठी जागृती व संरक्षणात्मक यंत्रणा प्रसारमाध्यमांच्या स्वरूपात उभी राहते.
७. मानवी हक्काच्या बाबतीत प्रसारमाध्यमे समर्थ संरक्षणाची भूमिका पार पाडतात.

वरील प्रमाणे लोकजागरात प्रसार माध्यमांची भूमिका विशेष महत्त्वाची असते लोकशाहीच्या परिभाषेतील लोक प्रसार माध्यमांचा आत्मा असतो लोकांच्या संदर्भात प्रसारमाध्यमे सतर्क व सजग असतात वृत्तपत्रे तर लोकशाहीचा चतुर्थ आधारस्तंभ मानला जातात लोकशाहीचे अनुबंध मानवी हक्कांची बांधलेले असतात त्यामुळे लोक लोकांचे हक्क अन्न प्रसारमाध्यम जागरूक असतात प्रसारमाध्यम लोक रंजना न करता लोकप्रबोधनही करत आहेत खऱ्या अर्थाने लोकांचे पाईक झाले आहेत. विविध प्रसार माध्यमात सध्या वृत्तपत्रे व वृत्तवाहिन्यांनी आपला विशेष प्रभाव निर्माण केला आहे.

हक्क या संकल्पनेचा जन्म माणूसपणाच्या सन्मानातून झालेला आहे. इतर प्राण्यांपेक्षा माणसाला निसर्गाने अधिक देणे दिले आहे त्याला विचार करण्याची

शक्ती दिली आहे स्मृती बरोबरच पाहिलेल्या गोष्टींची सांगता लावून तिचे विश्लेषण करण्याची बुद्धी दिली स्वतःचा स्वतंत्र विकास करून घेण्याची प्रेरणा दिली माणूस म्हणून या हक्कांना “नैसर्गिक हक्क” असे प्रत्येकाला आपली प्रगती करण्याचा त्यासाठी काम करण्याचा मत व्यक्त करण्याचा आपल्या निष्ठा, श्रद्धा, बाळगण्याचा हक्क त्याला जन्मताप्राप्त होतो समाजात व शासन व्यवस्था यांनी या हक्कांना मान्यता दिलेली असते. या हक्कांच्या मागे पाठबळ म्हणून सामाजिक व राजकीय संस्था उभ्या राहतात सर्वांना आपले हक्क भोक्ता यावेत त्यांनी इतरांच्या हक्कावर अतिक्रमण करू नये यासाठी संरक्षण यंत्रणा असतात.

सध्याच्या काळात ज्ञान विज्ञान कृषी तंत्रज्ञान टेक्नॉलॉजी बायोटेक्नॉलॉजी नॅनो टेक्नॉलॉजी तंत्रज्ञान या क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर प्रगती झाली आहे त्याचबरोबर त्यातून मानवी समस्या निर्माण झाल्या म्हणजे त्यातून अत्यंत गुंतागुंतीचे मानवी संबंध निर्माण झाले प्रत्यक्षेत्रात आराजकता हिंसाचार, भ्रष्टाचार, अंतर्गत कलह, अशा अनेक नवीन समस्या निर्माण झाल्या यावरील सगळ्या समस्यांचा धरतीवर मानव अधिकार ही संकल्पना अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे प्राचीन ऋग्वेद वाङ्मय असे काही संदर्भ आढळतात सर्व प्राणी मात्र व समाजामध्ये बंधुभाव चे नाते होते.

मानवाधिकार व शिक्षण व्यवस्था :

मानवाधिकाराचा शिक्षण व्यवस्थेच्या अनुषंगाने विचार केला तर जागतिक स्पर्धेत टिकून राहण्याचे असेल तर विद्यार्थ्यांना शालेय व महाविद्यालयीन स्तरावर देण्यात येणारे शिक्षण अभ्यासक्रम विद्यार्थी वर्गाचे ध्येय या सर्वांचा विचार विद्यार्थी केंद्रबिंदू मानून ठरविण्यात आला पाहिजे ही आज काळाची गरज आहे विद्यार्थ्यांच्या दृष्टिकोनातून विचार करताना आज सर्वत्र मानव अधिकार बरोबर जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न होत आहे. पण तरीही ही बाब चिंतनीय आहे किती विद्यार्थ्यांना मानवाधिकार हा शब्द माहित आहे आमच्या शालेय माध्यमिक उच्च माध्यमिक विद्यालय व विद्यापीठ पातळीवरील अभ्यासक्रमात मानवाधिकाराला व मानवी

कर्तव्य व मूल्य शिक्षणाला किती प्रमाणात स्थान देण्यात आले आहे. हा प्रश्न चिंतनीय आहे मानवाधिकार हा शब्द फार मर्यादित विद्यार्थी वर्गापर्यंत पोहोचला आहे.

स्वामी विवेकानंद म्हणाले होते की खरा भारत हा डोंगरदऱ्यातून व खेड्यापाड्यातून व झोपड्या झोपड्या मधून वसला आहे परंतु या ग्रामीण भागातील विद्यार्थी वर्गाची अवस्था अतिशय गंभीर आहे घरचे दारिद्र्य अज्ञान यामुळे तो इतका पिचला आहे की स्वतःचे काही अधिकार असू शकतात याची त्याला जाणीवही नाही त्यामुळे शिक्षण व्यवस्थेच्या संदर्भात अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. आज मानवाधिकाराच्या दृष्टिकोनातून शिक्षणाचा विचार केला तर विकासाकरिता शिक्षण ही मागणी विविध समुदायाकडून होत आहे. विद्यार्थीही त्याला अपवाद नाहीत भारतीय राज्यघटनेने बहाल केलेले त्यांचे हक्क काही पुरेशा प्रमाणात उपभोगता येत नाहीत अशी स्थिती आहे.

मानव अधिकाराच्या दृष्टिकोनातून विद्यार्थ्यांचे अधिकार काय आहे हे पाहणे महत्त्वाचे आहे मानव अधिकाराच्या दृष्टिकोनातून विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचा अधिकार दिला आहे. कारण समाजातील युवकांमध्ये शिक्षणातून विवेक व जीवनकौल्या विकसित झालेली असतात.

सहजीवनासाठी शिक्षण :-

वरील विचाराच्या अनुषंगाने निर्माण होणारा समाज हा मानवाधिकारावर विश्वास ठेवणारा निर्माण होईल सर्व प्राचीन अध्यात्मिक शाश्वत मूल्यावर विश्वास ठेवणारा असेल. परिणामी समाजातून शांतता सुव्यवस्था एकात्मता नांदेल त्यामधून दोन समाजात, राष्ट्रांमध्ये, जगात शांतता, निर्माण करणारी एक नवी पिढी निर्माण होईल जगात शांतता सुव्यवस्था सामाजिक न्याय समता स्थापन करावयाची असेल तर मानव अधिकारात्मक मूल्यशिक्षण व्यवस्थेवर भर द्यावा लागेल.

संदर्भग्रंथ :-

- 1) मानवी हक्क : प्रा.व्ही.बी पाटील केसागर प.
- 2) शैक्षणिक चिंतन : डॉ.वसुधा देव विश्वमुक्त प्रकाशन नागपुर.
- 3) समकालीन जागतीक राजकारणातील प्रमुख समस्या, डॉ. ज.रा.शिंदे,
डॉ.प्रशांत आमृतकर
- 4) मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम, 1993- अॅड.अभया शेलकर.

9. मानवी हक्क : समस्या आणि आव्हाने

प्रा.डॉ. विठ्ठल जाधव

सहयोगी प्राध्यापक

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख

संशोधन केंद्र

कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर कासार, जि. बीड

अशोक मारोती इंगोले

संशोधक विद्यार्थी

म. फुले व डॉ. बा. आंबेडकर

प्रस्तावना :

व्यक्तीला समाजात जीवन जगत असताना मूलभूत अधिकाराची (हक्क) आवश्यकता असते. हॉब्ज, लॉक आणि रूसो या विचारवंतांनी 'सामाजिक करार सिद्धांतांमध्ये व्यक्तीच्या जिविताच्या अधिकाराचे समर्थन केल्याचे आपल्याला दिसून येते. रूसो म्हणतो, 'मनुष्य जन्मताच स्वातंत्र्य असतो परंतु नंतर तो बंधनात अडकतो' यावरून असे लक्षात येते मनुष्य हा मुळात जन्मताच स्वातंत्र्य असतो; परंतु त्यांच्यावर विविध बंधने लादली जातात. हॉब्ज, लॉक आणि रूसो या विचारवंतांनी प्रारंभ केल्या व्यक्ती स्वातंत्र्याची चळवळ पुढे विविध विचारवंतांनी पुढे नेण्याचे कार्य केले.

मानवी हक्काचा इतिहास हा लोकांच्या 'स्वातंत्र्य व मूलभूत हक्क प्राप्तीचा संघर्ष आहे. ज्याची सुरुवात इंग्लंडमधील मॅगनाकार्टा 1213, बिल ऑफ राईट्स 1688, फ्रान्समधील घोषणापत्र 1789 आणि बिल ऑफ राईट्स इन युनायटेड स्टेट्स 1791 झाली. या सर्व देशांच्या मूलभूत हक्कांचे प्रतिबिंब भारतीय राज्य घटनेच्या भाग तीन व चार ज्यात मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्त्वांचा समावेश आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर मानवी हक्क या संकल्पनेचा विकास फार मोठ्या प्रमाणात सुरू झाला. सन 1920 राष्ट्रसंघ आणि 1945 युनोच्या स्थापनेनंतर मानवी हक्कांना वैधानिक स्वरूप प्राप्त झाले. सन 1948 रोजी वैश्विक मानवाधिकार घोषणापत्र (UDHR) संमत केले. 1976 ला

मानवाधिकार समिती स्थापन करण्यात आली. युनोचे कलम 55 व 56 नुसार मानवी हक्कांची अंमलबजावणी करणे व त्यासाठी राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची राज्य मानवाधिकार आयोग, राष्ट्रीय महिला आयोग, राष्ट्रीय बाल आयोग, राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक आयोग आणि मानवाधिकार न्यायालये स्थापन करण्यात आली. मानवाधिकारांच्या उल्लंघना संदर्भात कार्यवाही करण्यासाठी किती तरी यंत्रणांची निर्मिती करण्यात आली. परंतु मानवाधिकारांच्या सतत उल्लंघन होत आहे आणि युनो ही महासत्तांच्या हातचे बाहुले बनली आहे. त्यामुळे ती शांततेच्या आव्हानापलीकडे काहीही करू शकत नाही. उदा. रशिया-युक्रेन युद्ध 2022, सिंहली-तामिल संघर्ष, रोहिंग्या चा बांग्लादेश-भारत प्रश्न त्यामुळे मानवी हक्क ही समस्या उग्ररूप धारण करीत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. मानवी हक्क या संकल्पेनचा अभ्यास करणे.
२. मानवी हक्क या संकल्पेने समोरील समस्या व आव्हानाचा अभ्यास करणे.
३. मानवी हक्काची सद्यःस्थितीचा शोध घेवून उपाययोजना सूचविणे.

संशोधन पद्धत :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तसेच सदर शोध निबंधासाठी प्राथमिक व द्वितीय साधनांचा वापर केला आहे. प्राथमिक साधनामध्ये मानवी हक्क निर्मितीचा इतिहास, विविध देशातील मानवी हक्क सनद आणि यावर आधारित विविध लेखकांनी प्रकाशित केलेले लेख, ग्रंथ व संदर्भ साहित्याची द्वितीय साधने म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

मानवी हक्क (अधिकार) व्याख्या :

सर्वसाधारणपणे मानवाधिकार म्हणजे व्यक्ति विकासाला पोषक असणारी परिस्थिती ज्यामध्ये जिविताचा अधिकार, स्वातंत्र्य-अभिव्यक्त संचार आणि वास्तव्य करण्याचा अधिकार होय. अमर्त्य सेन च्या मते, "अधिकार

म्हणजेच अधिकृत पात्रता होय व ती कर्तव्याला जोडून असते." थोडक्यात मानवाधिकार (हक्क) व्यक्तिगत, विवेकाधिष्ठित वैश्विक व निरपेक्ष अधिकार होत.

मानवी हक्क समस्या :

मानवी हक्क व्यक्तीच्या सर्वांगिण विकासासाठी राज्यांनी दिलेले असतात व ते कार्यान्वित करण्याची सर्वस्वी जबाबदारी हि राज्याची असते असे बंधन राज्यघटनेने सरकारवर टाकलेले असते. परंतु भारतात मानवी हक्काचे जे उल्लंघन होते किंवा उपेक्षा होत आहे. त्यास अनेक घटक व समस्या जबाबदार आहेत. उदाहरणार्थ भारतात गरिबी, निरक्षरता, बेरोजगारी, सामाजिक व सांस्कृतिक रूढी, हिंसाचार, दहशतवाद आणि श्रमिकांचे शोषण होय.

भारतात अनुसूचित जाती, जमाती आणि मागास जातीवरील अत्याचार, मानवी हक्कासमोरील मोठे आव्हान आहे. भारतीय राज्यघटनेने त्यांना इतरांप्रमाणे मूलभूत अधिकार दिले असले तरी त्यांचे हे अधिकार येथील जातमूलक सामाजिक व्यवस्था नाकारत असते. शतकानुशतके भेदभाव, छळ, हिंसाचार अशा स्वरूपाची वागणूक मिळत असते. जातीय भावना खोलवर रूजल्यामुळे ऑनर किलींगचे प्रकार फार मोठ्या प्रमाणात घडत आहेत. दलित, मागासवर्गीय महिलांवर अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहेत. भारतात दररोज 86 आणि जगात 1 मिनिटाला 3 अत्याचाराची नोंद होते.

भारतातील सर्वात मोठी समस्या गरिबीची आहे. 60 टक्केच्या वर लोक आपले जीवन गरिबीत व्यतीत करतात व त्यामुळे त्यांच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यापासून वंचित राहतात. गरिब-श्रीमंतीमुळे समाजात विषमतापूर्ण स्थिती निर्माण होते. गरिबीमुळे लाखो लोकांना दोन वेळच्या जेवणाची सोय उपलब्ध होत नाही. शासन एकीकडे राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) -2013 च्या नुसार सर्वांना अनुच्छेद 21 अंतर्गत जीवन जगण्यासाठी अन्न सर्वांना मोफत व सुरक्षित देण्याचा कायदा करते परंतु त्यांची अंमलबजावणी

योग्य पद्धतीने होताना दिसत नाही. आजही हजारो लोक भुकबळीने मरण पावतात.

बेरोजगारी ही संकल्पना दारिद्र्यांच्या जवळची आहे. बेरोजगारीमुळे सामाजिक व आर्थिक विकास ठप्प होतो. गुणवत्ता असूनही हाताला काम न मिळाल्यामुळे हताश होऊन हजारो तरुण आत्महत्या करीत आहेत. भारताचा बेरोजगारीचा दर 2022 चा 10.09 ग्रामीण तर शहरी 8.96 टक्के आहे ही फक्त शासन स्तरावरील आकडेवारी आहे वास्तविकता फार विदारक आहे.

भारतात अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक रुढी प्रथा आहेत. या रुढीवादी व पारंपारिकेत गुंतलेल्या समाजात व्यक्तिउपेक्षा व काही व्यक्ती समुदायाची उपेक्षा मोठ्या प्रमाणात होते. त्यामुळे मानवी हक्कांची स्थिती फारच दयनीय आहे. रुढी परंपरांचे सर्वात जास्त बळी स्त्री आहे. लिंगभेद, जातिभेद आणि अंधश्रद्धाचे बळी आहेत. वैश्विक मानवाधिकार घोषणा पत्र (UDHR) प्रमाणे विचार केला तर स्त्री- पुरुष समानता कोणताही भेदभाव अमान्य, समान श्रमासाठी समान वेतन दिले पाहिजे. समान दर्जा व प्रतिष्ठा प्रत्येकाला मिळाली पाहिजे अशा तरतुदी आहेत. पण आपण हे पाहतो की भारतात विषमता कुठे नाही. स्त्रियांना या विषमतेचा पदोपदी सामना करावा लागतो. त्यांचा छळ कुटुंब व समाजात होत असतो. सामाजिक अंधश्रद्धेच्या त्या बळी ठरतात. कुमकुवत कुटुंबातील स्त्रियांना वैश्याव्यवसायामध्ये ढकलले जाते. मध्यप्रदेश व कर्नाटकात स्त्रियांना बाजारात व गावाच्या प्रदर्शनात उभे केले जाते त्यांच्या विवाहासाठी हुंडा मागीतला जातो. राजस्थानमध्ये पतीच्या मृत्यूनंतर सती जाण्याची पद्धत अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत सुरु होती. स्त्रियावरील हिंसाचार हा भारतीय समाजाच्या पितृसत्ताक सरंजामशाही प्रवृत्तीचा परिणाम आहे. स्त्रियांना सार्वजनिक क्षेत्रात सतत नाकारण्याचा प्रयत्न होतो. तिचे नागरी व राजकीय अधिकार नाकारणे हे पुरुषप्रधान प्रवृत्तीचे द्योतक आहे. या सर्व कारणामुळे स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन होताना दिसते.

स्त्रियानंतर मुलांच्या मानवाधिकाराचे मोठ्या प्रमाणावर उल्लंघन होताना दिसते. भारतीय राज्यघटनेच्या 24 व 25 व्या कलमाप्रमाणे त्यांना संरक्षण दिले आहे. ते 1992 च्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेतील कराराप्रमाणे स्विकारले आहे. तथापि, अलिकडच्या काळात मुलांवरील गुन्ह्यांचे प्रमाण वाढले आहे. बालिकांवर अत्याचार, मुलांमुलींचे अपहरण, लैंगिक छळ, डांबुन ठेवणे इत्यादी गुन्हे पाहावयास मिळतात. 20 ते 100 दशलक्ष मुले आरोग्यास अपाय पोहोचणाऱ्या व्यवसायात, कारखान्यात व अन्य गलिच्छ व्यवसायात कामाला आहेत.

सारांश :

भारतातील मानवी हक्कांसमोर सर्वात मोठे आव्हान लोकसंख्या नियंत्रणाचे आहे. लोकसंख्येच्या विस्फोटामुळे सरकारला लोकांच्या समस्यावर उपाययोजना करण्यास वेळ व पैसा खर्च करावा लागतो. लोकसंख्येमुळे निरक्षरता, बरोजगारी अंधश्रद्धा, जातीवाद, धर्मवाद वाढीस लागतो. आणि उच्च-नीचतेच्या नावाखाली मानवी अधिकाराचे उल्लंघन होते. यासाठी सामाजिक व राजकिय संस्कृती जबाबदार आहे. याचबरोबर राष्ट्रीय यंत्रणाची ठोस भुमीकेचा अभाव आणि न्यायदानाची क्लिष्टता आहे. वैज्ञानिक दृष्टीने शिक्षणाचा प्रसार आणि लोकसंख्या नियंत्रणातून मानवी हक्क सुरक्षित केले जाऊ शकतात.

संदर्भ सूचि :

१. भोळे भा. ल. - भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण पंपळापूरे प्रकाशन, नागपुर.
२. भारताचे संविधान संचालक शासन मुद्रण व लेखन सामग्री महाराष्ट्र राज्य, यांच्याद्वारे प्रकाशित इंग्रजी व मराठी द्विभाषा आवृत्ती -2014.
३. कसबे रावसाहेब, डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना, सुगावा प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती. 2001.
४. जोशी सुधाकर 'भारतीय शासन आणि राजकारण' विद्या बुक्स प्रकाशन, औरंगाबाद .-2014.
५. शिंदे ज.रा. आधुनिक भारतीय विचारवंत, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद दुसरी आवृत्ती - 1999
६. कसबे रावसाहेब- धर्मग्रंथ आणि मानवी जीवनप्रवाह सुगावा प्रकाशन द्वितीय आवृत्ती -2015.
७. अग्रवाल एच. ओ. - मानव अधिकार सेंट्रल लॉ पब्लिकेशन, सहावी आवृत्ती -2014.

10. पर्यावरण आणि मानवी हक्क

विलास पी. बैले

सहायक प्राध्यापक (समाजकार्य)

कुंभलकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा

vilasbele@gmail.com

गोषवारा:

मानवाधिकार चौकट सर्व व्यक्तींच्या फायद्यासाठी, पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी, तात्काळ आणि तातडीच्या कारवाईसाठी एक अभेद्य नैतिक, कायदेशीर बाजूमांडण्याचे कार्य करते. पर्यावरणीय शाश्वतता आणि मानवी हक्कांचे संवर्धन, संरक्षण आणि पूर्तता ही 'शाश्वत विकास' उद्दिष्टे याचा गाभा आहे. मोठ्या संख्येने प्राप्त होणारी न्यायालयीन प्रकरणे, राष्ट्रीय/आंतरराष्ट्रीयघटना, कायदे यातून स्पष्ट झालेले आहे की, पर्यावरण आणि मानवाधिकार यांच्यातजवळचा संबंध आहे. त्यामुळेपर्यावरणीय ऱ्हासामुळे मानवी हक्कांच्या उपभोगावर होणारे प्रतिकूल परिणाम टाळण्यासाठी आणि पर्यावरणीय मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी राज्यांना स्पष्ट निर्देश आहेत.

मानव हा निसर्गाचा भाग आहे, त्यामुळे नैसर्गिक, सामाजिक पर्यावरण आणि मानवी हक्क एकमेकात गुंफलेले आहेत. पर्यावरणाचे नुकसान प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्षपणे मानवी जीवन पद्धतीवर परिणाम करते.त्यामुळे शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी पर्यावरण संरक्षणाच्या कृतीतून, मानवी हक्क अबाधित राहू शकतात त्यासाठी पर्यावरण संरक्षणास चालना देणे आवश्यक आहे तसेच मानवाधिकार आणि पर्यावरण संरक्षण या परस्पर पूरक संकल्पना आहेत. मानवाला मिळालेले निसर्गदत्त अधिकार अबाधित ठेवण्यासाठी सुरक्षित, स्वच्छ, निरोगी आणि टिकाऊ वातावरण आवश्यक आहे. जीविताच्या अधिकारांसह, सर्वोच्च शारीरिक

आणि मानसिक आरोग्याचे प्राप्य हे मानवाधिकाराचे मानक आहे त्यासाठी निरोगी आयुष्य, अन्न, सुरक्षितता, पिण्यासाठी स्वच्छपाणी, स्वच्छता, आवश्यक आहे. हे सर्व निसर्गावर अवलंबून असल्याने निसर्गाचे संरक्षण आवश्यक आहे. निरोगी वातावरण निसर्गदत्त वैक्तिक अधिकाराचा गाभा आहे याचा पुरस्कार आंतरराष्ट्रीय, प्रांतिक तथा स्थानिक कायदा पध्तीतही करण्यात आलेला आहे. पर्यावरणाच्या संबंधाने मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी राज्यसंस्थेची आहे. नैसर्गिक पर्यावरणाला हानी केल्याने मानवी मूल्यांचे पतन होत असल्यास त्यावर अंकुश निर्माण करूनपर्यावरण आणि मानवी जीवनासशाश्वती प्रदान करण्यासाठी जे शक्य ते करण्याचीजबाबदारी राज्यसंस्था आणि शासनव्यवस्था यांची आहे. तसेच नैसर्गिक पर्यावरणावर ज्यांची उपजीविका अवलंबून आहे त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण होईल याचीही काळजी आणि खबरदारी घेण्याचेकरणे आवश्यक आहे.

उद्योग-व्यावसायशासकीय किंवाखाजगी उपक्रम यापासून नैसर्गिक संसाधनेआणि स्रोत हे दुषित किंवासंपुष्टातयेत असतील तर तसा हस्तक्षेप थांबविला पाहिजे. ज्या उपभोगावर मानवी हक्कांचा अवलंबून आहेत, त्या परिसंस्था आणि जैविक विविधतेचे संरक्षण आणि शाश्वत वापर सुनिश्चित करण्यासाठी प्रभावी पावले उचलणे तितकेच गरजेचे आहे.मानवी हक्कांच्या पूर्ण उपभोगात व्यत्यय आणणारी सर्व पर्यावरणीय हानी रोखणे नेहमीच शक्य नसले तरीसुद्धा, राज्यांनी अशी हानी रोखण्यासाठी आणि ती शक्य तितक्या प्रमाणात कमी करण्यासाठी योग्य काळजी घेतली पाहिजे.तसेच, राज्यांनी पर्यावरणाच्या संदर्भात वापरल्या जाणाऱ्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यासारख्या मानवी हक्कांच्या संदर्भात त्यांच्या दायित्वांचे पूर्णपणे पालन केले पाहिजे. अशा जबाबदाऱ्यांना केवळ मानवाधिकार कायद्यातच स्वतंत्र आधार नाही; मानवी हक्कांचा आदर, संरक्षण आणि पूर्तता करणेव उपभोग घेणे हे सुरक्षित, स्वच्छ, आरोग्यदायी आणि शाश्वत वातावरणावर अवलंबून असते,म्हणूनत्यांचा आदर करणे आवश्यक आहे.भेदभाव प्रतिबंधित करणे आणि

भेदभावविरुद्ध समान आणि प्रभावी संरक्षण सुनिश्चित करणे ही राज्यांची कर्तव्ये मानवाच्या समान उपभोगासाठी लागू होतात. भेदभावामुळे होणाऱ्या पर्यावरणीय हानीपासून संरक्षण करणे किंवा त्यात हस्तक्षेपकरणे, पर्यावरणीय फलित यामध्ये समान संधी प्रदान करणे आणि पर्यावरण विरोधी कृती घडणार नाहीत याची खात्री करणे ही राज्यांची जबाबदारी आहे.

“भेदभाव म्हणजे, जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला निषिद्ध कारणास्तव समान परिस्थितीत दुसऱ्या व्यक्तीपेक्षा कमी अनुकूल वागणूक दिली जाते, किंवा कायदे, धोरणे किंवा पद्धतींचा मानवी हक्कांच्या वापरावर विषम प्रभाव पडतो”. दारिद्र्याचे चेहरे अनेक आहेत. भूमिहीन शेतकरी, झोपडपट्टीत राहणारे लोक, असहाय महिला, स्थलांतरित कामगार इत्यादीयांच्यात फरक करायला गेल्यास, साधनांच्या अभावाशिवाय इतरविशेष साम्य दिसत नाही. गरीब लोक, सुद्धा इतरांप्रमाणेच नैतिक आदर्श आणि वैयक्तिक महत्वाकांक्षा बाळगतात.

संसाधने आणि निर्वाहहक्क. संघर्षप्रणाली

संघर्षाची कारणे	कृती	स्थान	जागतिकीकरण चा परिणाम	पर्यावरणीय परिणाम	निर्वाह हक्कांवरील परिणाम
कच्च्या मालाचा उपसा	खाणकाम, तेल, जंगलतोड, अमर्याद मासेमारी	वने, डोंगराळ प्रदेश, जलसाठे	जागतिक व्यापार, आयात निर्यात यावरील दबाव	जैवविविधतेचे नुकसान, मृदा आणि जल प्रदुषण	मानवी वस्त्यांचे विस्थापन, उपजीविकेचे असंतुलन,
परिसंस्था फेरबदल	वृक्षारोपण, बांध, कोळंबीचे पालन	शेतजमीन, नदी, खोरे,	कृषी आणि कृषी व्यवसायात सुलभ विदेशी	कीटकनाशके आणि पाण्याच्या वापरात वाढ	राहत्या जागेतून विस्थापन,

		किनारी भाग	गुंतवणूक; प्राणीजन्य पदार्थ आणि लकझरी वस्तूंचे उत्पादन	जैवविविध ता नष्ट होणे,	उपजीविकेचे नुकसान
निसर्ग प्रणालीत बदल	संकरित वनस्पती, अनुवांशिक बियाणे, अनुकूल पशुधन	मोनो- संस्कृती	TRIPS द्वारे जगभरातील पेटंट अधिकारांची अंमलबजावणी	पाणी वापरात वाढ, प्रजाती नष्ट होणे	लागवड क्षेत्रात पशूंना प्रवेशासंबंधी, पैशासाठी धानिकांवर अवलंबून राहणे,
हवामान बदलामु ळे अस्थिर ता	समुद्र पातळी, पर्जन्य, तापमानात बदल	शुष्क आणि अर्ध- शुष्क प्रदेश; सखल किनारप ट्टी भाग	CO2 उत्सर्जनात वाढ, परंतु CO2-कार्यक्षम तंत्रज्ञानाचा प्रसार	प्रजनन क्षमता, रोग, प्रजाती नष्ट होणे, पूर येणे	विस्थापन, रोग, उपजीविका आणि उत्पन्नाचे नुकसान
शहरी प्रदूषण	पिण्याचे पाणी, हवा आणि मातीत हानिकारक रसायने, अनियं त्रित सांडपाणी	नागरी झोपडपट्टी	गुंतवणूकीसाठी शहरांमध्ये स्पर्धा; उच्चभ्रूंचे वजन जास्त आणि	पर्यावरणास विषबाधा	विशेषतः महिला आणि मुलांमध्ये रोगाचा प्रसार

			सामाजिक धोरणांचे वजन		
नैसर्गिक संसाधनां च्या किंमती बदलणे	उत्पादनकिंती त घट, ग्राहककिंतीत वाढ	तुकड्या- तुकड्या ची शेती, शहरी झोपडप ट्ट्या	सुलभ कृषी निर्यात, पाणी आणि वीज यांचे खाजगीकरण	प्रजातींचे नुकसान	लहान शेतकऱ्यांचे उच्चाटन, अल्प अन्नसुरक्षा, पाणी आणि वीज जोडणी खंडित

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणात पायाभूत सुविधांचा विकास करण्याकडे येथील शासन व्यवस्थेचा प्रयत्न झालेला दिसून येतो. वर्तमान स्थितीत सुद्धा रस्ते बंदरे रेल्वे वाहतूक पाण्याचे बांध तयार करणे, निवासी संकुल उभारणे कृत्रिम वसाहती तयार करणे यासाठी म्हणून जल जंगल आणि जमीन याचा मोठ्या प्रमाणामध्ये वापर करण्यात येत आहे. मानवी विकासाच्या दृष्टिकोनातून या पायाभूत सुविधा गरजेचे असल्या तरी सुद्धा मुळात मानव हा निसर्गाचा एक भाग आहे आणि तो निसर्गावर अवलंबून आहे हे विसरून चालणार नाही. मानवाच्या मूलभूत गरजा निसर्गातून पूर्ण होत असतात त्यामुळे या निसर्गाचा आदर राखणे हे व्यक्ती कुटुंब आणि समाजाचे आद्यकर्तव्य असून शासनाने यावर नियंत्रण प्रस्थापित करणे महत्त्वपूर्ण आहे. कोळसा तेल यासारख्या गौण खनिजांच्या उत्खननासाठी जंगले नष्ट करण्यात येत आहेत. पाण्याची बांध बांधण्यासाठी शेतकऱ्यांकडे असलेल्या जमिनी तसेच जंगलांचा वापर करण्यात येत आहे यामुळे परिसंस्थेतील संतुलन बिघडतच आहे.

पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी करण्यात आलेले जंगलांचे जमिनीचे पानवट्यांचे अधिकरण मानव आणि सजीव सृष्टीचे हक्क बाधित करत आहे हे विसरता कामा नये. विकासाच्या नावाखाली मानव किंवा पशुपक्षी प्राणी यांचे नैसर्गिक हक्क बाधित करणे म्हणजेच त्यांच्या हक्कावर गदा आणणे होय. निसर्ग आणि सजीव सृष्टी यांचे अतूट बंधन असल्याकारणाने या निसर्गातील प्रत्येक घटकाचा आदर राखणे ही प्राथमिकता असणे आवश्यक आहे. विकास कामांसाठी अधिकृत करण्यात येत असलेल्या जल जंगल आणि जमिनीचे वाद विकासास गेलेले आपणास दिसून येतात पुणे जिल्ह्यातील ब्रिटिशकालीन मुळशी धरण, कोयना प्रकल्प, महाराष्ट्र आणि गुजरात राज्याच्या सीमेवर निर्मित सरदार सरोव, महाराष्ट्रातील विदर्भ भू प्रदेशात करण्यात येत असलेले कोळसा खाणकाम यामुळे निर्माण झालेले बाधितांचे प्रश्न आजही ऐरणीवर आहेत. जर विकास प्रकल्पांमुळे बाधित व्यक्ती कुटुंब आणि समूहाचे प्रश्न सोडविले जात नसतील तर याचा अर्थ असा होतो की त्यांच्या मूलभूत हक्कांवर घाला घालण्यात आलेला आहे. म्हणून विकास प्रकल्प राबवित असताना व्यक्ती कुटुंब आणि समुदाय यांचे सहमती घेऊन त्यांच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करणे ही राज्याची जबाबदारी आहे.

भारतातील पर्यावरण संवर्धन विषयक तरतुदी:

भारतीय संस्कृतीत निसर्ग संवर्धनास विशेष महत्त्व असलेले आपणास दिसून येते. भारतीय संस्कृतीतील सर्वाधिक सन-उत्सव निसर्ग चक्रावर अवलंबून आहेत, चरक संहितेत अभ्यास केल्यास असे निदर्शनास येते की, पाण्याची शुद्धता राखण्यासंबंधी अनेक सूचना दिलेल्या आहेत, तसेच हडप्पा आणि मोहेंजोदडो काळातील पुरातत्वीय पुराव्यांवरून देखील त्यांची, 'पर्यावरण व स्वच्छता' आणि स्वच्छतेबद्दलची जागरूकता दिसून येते. अर्थशास्त्रात झाडे तोडणे, जंगलांचे नुकसान करणे, प्राणी मारणे चुकीचे ठरवण्यात आलेले आहे. निसर्ग संवर्धनाची जबाबदारी

केवळ सामान्य माणसांनाच लागू होत नाही तर राज्यकर्त्यांनाही लागू होते असे नमूद केलेले आहे.

ब्रिटिशकालीन भारतात अनेक पर्यावरण संवर्धनाचे अनेक कायदे अमलात आणलेले होते, उदाहरणार्थ किनारा उपद्रव (बॉम्बे आणि कोलाबा कायदा १८५३) हा समुद्राच्या पाण्याच्या प्रदूषणाविरुद्ध करण्यात आलेला होता. 'मर्चंट शिपिंग कायदा'-१८५८, तेलामुळे होणारे जलप्रदूषण रोखण्यासाठी तयार केला गेला होता तसेच फिशरीज ॲक्ट-१८९७, १९०५चा 'बंगाल स्मोक उपद्रव कायदा' १९१२चा बॉम्बे स्मोक उपद्रव कायदा तसेच १९१२ चा 'वन्यपक्षी व प्राणी संरक्षण कायदा, हे कायदे ब्रिटिशानीकेले होते याची अमलबजावणी कांही प्रमाणात झाली तर कांहीशी नाही असेच म्हणावे लागेल.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या सुरुवातीच्या काळात कोणतेही अचूक 'पर्यावरण धोरण' अस्तित्वात नव्हते तथा पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी कोणतेही विशिष्ट धोरण किंवा कायदा तयार करण्याचे काहीही ठोस प्रयत्न केले गेले नव्हते, असे असले तरी पर्यावरण संरक्षणाची चिंता राष्ट्रीय नियोजन प्रक्रिया आणि वनधोरणामध्ये दिसून येते. भारतात प्रदूषणाविरुद्ध कायदेशीर लढा सुरूच होता. १९५० मध्ये स्वीकारलेल्या भारतीय संविधानात पर्यावरण किंवा प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण या विषयांचा जास्त उल्लेख करण्यात आलेला नोहता परंतु त्यातील कांही कलमे याचे समर्थन करणारी हिती हे मान्य करावे लागेल. १९७२ च्या 'स्टॉक होम घोषणेने' भारत सरकारचे लक्ष पर्यावरण संरक्षणाच्या व्यापक दृष्टिकोनाकडे वळविले.

भारतीय राज्यघटनेत 'पर्यावरण' या शब्दाचे अस्तित्त्व नव्हते म्हणूनच घटनेत दुरुस्ती करणे अत्यावश्यक होते भारतीय राज्यघटनेच्या प्रास्ताविकेच्या मूलभूत उद्दिष्टांपैकी एक समाजवाद आहे आणि पर्यावरणाचे संवर्धन करून नागरिकांना प्रदूषण मुक्त पर्यावरण देणे ही राज्याची जबाबदारी आहे असे म्हटले आहे, म्हणून हक्क आणि पर्यावरणाचा विचार करता भारताच्या राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागांतर्गत

‘मूलभूत अधिकारांची’ हमी दिली आहे आणि पर्यावरणाचा अधिकार हा देखील एक मूलभूत हक्क मानला गेला आहे. या भागातील कलम २१, १४, आणि १९ पर्यावरण रक्षणासाठी वापरण्यात आले आहेत.

कलम-२१ ‘जीविताच्या’ मूलभूत अधिकाराची हमी देण्याचे काम करते, पर्यावरणाचा अधिकार, रोग आणि संसर्गाच्या धोक्यापासून मुक्तता हे त्यात अंतर्भूत आहे. निरोगी पर्यावरणाचा अधिकार हा सन्मानाने जगण्याच्या अधिकाराचा एक महत्त्वाचा गुणधर्म आहे, स्वच्छता आणि स्वच्छता मानके राखण्यात केलेल्या निष्काळजीपणामुळे सजीवांच्या जीवनावर हळूहळू विपरीत परिणाम होतो आणि मोठ्या प्रमाणावर पर्यावरणाचे नुकसान होते हे अनुच्छेद-२१ अंतर्गत प्रदान केलेल्या नागरिकांच्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन मानले जाते आणि अप्रत्यक्षपणे हे कलम पर्यावरणाचे संरक्षण करते. कलम-१४, आहे पर्यावरण संरक्षणाच्या संदर्भात तरतूद करणे हे राज्याचे निहित कर्तव्य आहे असे नमूद केल्यानने, पर्यावरण संवर्धन शक्य होते.

कलम-१९(१) अ, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, पर्यावरण संरक्षणासंबंधी भाष्य करते. भारतात पर्यावरणाशी संबंधित मुद्द्यावर लोकांच्या धारणा तयार करण्यात प्रसारमाध्यमे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात अशा प्रकारे कलम-१९ असा वापर वृत्तपत्र स्वातंत्र्याचा देखील समावेश करण्यासाठी केला जातो, संविधानाचे अनुच्छेद १९(६) पर्यावरणाला मानवी हक्क पासून धोका असल्यास मूलभूत अधिकारावर वाजवी निर्बंध घालते अशा प्रकारे पर्यावरण रक्षणासाठी सुरक्षा उपाय यामध्ये अंतर्भूत आहेत. व्यापार किंवा कोणताही व्यवसाय चालविण्याच्या नावाखाली पर्यावरणीय असंतुलन आणि वातावरणाचा न्हास टाळणे हा उद्देश या कलमाचा आहे.

राज्य धोरणामध्ये सुद्धा अशा महत्त्वपूर्ण तरतुदी केलेल्या दिसून येतात, अनुच्छेद-४७, यामध्ये आरोग्य सुविधा, योग्य पोषण आणि स्वच्छता प्रदान करून

सुरक्षित जगण्यासाठी पर्यावरणाचे संरक्षण करून, नागरिकांचे जीवनमान उंचावण्याचे कर्तव्य राज्यावर निश्चित करतो. कलम-४७, आपल्या नागरिकांना पर्यावरणाबाबत अधिक जागृत राहण्यासाठी प्रोत्साहित करते तर अनुच्छेद-४८(अ) सुचित करते की राज्य पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी प्रयत्न करेल तसेच या देशातील जंगले आणि वन्यजीवांचे रक्षण करण्यावर भर देईल.

भारतातील पर्यावरण संवर्धनविषयक कायदे.

१९७२ साली झालेल्या स्टॉकहोम येथील संयुक्त राष्ट्रांच्या 'मानवी पर्यावरण परिषदेनंतर' आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण कायद्याच्या क्षेत्रात अमुलाग्र बदल होण्यास सुरुवात झाली. स्टॉक होम कॉन्फरन्समुळे संपूर्ण जगाच्या पर्यावरण संरक्षणाच्या चिंतेवर चिंतन होण्यास सुरुवात झाली आणि याचा परिपाक म्हणून भारताच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विभागांमध्ये १९७२ला राष्ट्रीय पर्यावरण धोरण आणि नियोजन परिषद स्थापित करण्यात आली. पर्यावरणाशी संबंधित समस्यांसाठी नियामक संस्था स्थापन करण्यात आल्याने भारतात कांही, महत्त्वाचे पर्यावरण संरक्षणासाठीचे कायदे निर्माण होण्यास सुरुवात झाली.

वन्यजीव संरक्षण कायदा १९७२:

भारतात वन्यजीवांना जीवांचे संरक्षण करण्यासाठी लागू केलेला हा पहिला कायदा आहे हा कायदा तस्करी शिकार आणि वन्य जीवांचा अवैध व्यापार्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करतो त्याच सोबतच या अधिनियम अंतर्गत केलेल्या गुन्ह्यासाठी दंड आणि शिक्षा याची तरतूद करण्यात आलेली आहे सन २००३मध्ये या कायद्यात सुधारणा करण्यात येऊन संकटात सापडलेल्या वनस्पती आणि जीव जंतूंचे तसेच पर्यावरणाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण क्षेत्राचे संरक्षण करणे या मध्ये अंतर्भूत करण्यात आलेले आहे.

पाणी (प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण अधिनियम १९७४):

सजीव सृष्टी अथवा मानवी जीवनामध्ये पाण्याचे विशेष असे महत्त्व आहे असे असले तरी हे पाणी शुद्ध असणे तितकेच गरजेचे आहे परंतु विविध कारणामुळे पृथ्वीतलावर असलेले जलसाठे प्रदूषित होण्याचे प्रमाण मोठ्याप्रमाणात वाढलेले पिण्यासाठी शुद्ध पाणी मिळणे हा मूलभूत अधिकार मानला गेला त्यामुळेच १९७४मध्ये जल प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रणासाठी कायदा करण्यात आला या कायद्यांतर्गत देशातील उपलब्ध पानवट्यांची शुद्धता राखणे महत्त्वपूर्ण ठरविण्यात आले.

- पर्यावरण संरक्षण अधिनियम, १९८६
- ध्वनी प्रदूषण (नियम आणि नियंत्रण) नियम-२०००
- कोस्टल रेग्युलेशन झोन अधिसूचना २०१८
- ओझोन कमी करणारे पदार्थ नियम आणि नियंत्रण नियम-२०००
- ऊर्जा संवर्धन कायदा २००१
- जैविक विविधता कायदा २००२ राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण कायदा २०१०
- घनकचरा व्यवस्थापन नियम २०१६

संविधानाचे कलम-५१ (अ)९, अन्वये भारतातील प्रत्येक नागरिकांनी पर्यावरणाचे संवर्धन करणे बंधनकारक गरजेचे आणि अत्यावश्यक आहे आपल्या सभोवतालचे पर्यावरण संरक्षण हा आपल्या सांस्कृतिक मूल्यांचा आणि परंपरांचा एक अविभाज्य भाग आहे याशिवाय जीवनाचा आनंद घेता येत नाही अधिकाधिक लोकसहभाग पर्यावरण जागरूकता पर्यावरण शिक्षण आणि पर्यावरण संवर्धन याद्वारे पर्यावरणाचे रक्षण शक्य होऊ शकते पर्यावरणाचे संवर्धन आणि रक्षण करण्यासाठी लोकांना संवेदिले संवेदनशील बनविणे गरजेचे आहे स्थानिक पर्यावरणीय कायद्यांच्या यशासाठी स्थानिक लोकांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे त्या सोबतच

राज्य आणि केंद्र स्तरावरील शासन व्यवस्थेने स्थानिकांच्या या भूमिकेचा आदर करणे अपेक्षित आहे भौतिक पर्यावरणाच्या निर्मितीसाठी व स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मानव मोठ्या प्रमाणात पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यावर भर देत आहे परंतु नैसर्गिक संपदा अस्तित्वात राहिल्याशिवाय कृत्रिम पायाभूत सुविधांचा या भूतलावरील सजीव सृष्टीला काडीमात्र उपयोग होऊ शकत नाही हे सूत्र प्रत्येकाने समजून घेणे आवश्यक आहे. कायद्यात्मक तरतुदी केल्यामुळे समाजात कायदा आणि सुव्यवस्था राखता येत असली तरीही मुळातच सामाजिक बंधने आणि सामाजिक नैतिकता अत्यावश्यक तथा महत्वपूर्ण घटक आहेत. स्वच्छ हवा पाणी आणि जमीन लाभणे हा सजीवांचा मूलभूत अधिकार आहे या अधिकारास अभाधित ठेवायचे असेल तर पर्यावरणाला बाधा निर्माण न करण्याचे ठरविणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:

- 1) Nations, U. (2022). Emissions Gap Report 2022. Geneva: United Nations.
- 2) गर्ग, ड. ए. (२०२२). पर्यावरण भूगोल .उत्तरप्रदेश : एस.डी.पी.डी. प्रकाशन .
- 3) जोशी, म. (२०२२, ऑगस्ट १४). पर्यावरणा संबंधी कायद्यांची उत्क्रांती . तरुण भारत, p.p.-.
- 4) पाटील, ड. ड. (२०१८). मानवीहक्क .जळगाव : प्रशांत प्रकाशन .

11. मानवी हक्क : संकल्पना व स्वरूप

डॉ बालासाहेब.विष्णू कटारे
मराठी विभागप्रमुख,
सौ. के. एस. के. महाविद्यालय, बीड
मो. 9922789115

प्रस्तावना :

मानवी हक्कहीसंकल्पना आधुनिककाळातील राज्यशास्त्र या विद्याशाखेच्या परिप्रेक्ष्यात येणारी असलीतरी; तिचा उगम मानवी उत्क्रांतीच्या समांतर असल्याचे आकलनांती लक्षात येते .जन्माला आलेल्या प्रत्येक मानवाला जगण्याचा हक्क आहेहे मानवी हक्काच्या संदर्भातील चर्चा-विमर्शाचेमध्यवर्ती आणि एकमेव सूत्रठरते .मानवी हक्क या संकल्पनेला इंग्रजी भाषेत Human Rights या नावाने ओळखले जाते .प्रस्तुत निबंधामध्ये मानवी हक्क म्हणजेकाय ?त्याचेसैध्दांतिक स्वरूप नेमकेकसे असते?आदी प्रश्नांची ससंदर्भ चिकित्सा करुन तर्कशुद्ध मांडणीकरण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

मानवी हक्क :

वस्तुतः पाहू जाता मानवी उत्क्रांतीच्या प्रवासातील पहिल्या पूर्णाकृती उत्क्रांत झालेल्या मानवापासून निसर्गाने मानवाला जगण्याचा अधिकार दिलेला आहे;हे मत कुणाही विचारी मानवाला मान्य व्हावे हे.निसर्गाने मानवाला दिलेले अधिकार म्हणजेचहक्कहोत.

संबंध पृथ्वीतलावरील कोणत्याही मानवाला स्वतःचा: विकास करण्यासाठीतसेच जीवन जगण्यासाठी म्हणूनकाही अधिकारांचीगरज असते . त्या अधिकारांनाचहक्क असे संबोधले जाते मानवाच्या.सर्वांगिण विकासासाठी ज्या गोष्टी आवश्यक असतात त्या गोष्टीलाहक्क

म्हणतात. “व्यक्तीच्या विकासासाठी ज्या गोष्टी आवश्यक आहेत आणि ज्या समाजाला न्याय व उचित वाटतात त्यांनाच हक्कांचा दर्जा प्राप्त होतो सामाजिक.मान्यतेखेरीजहक्क संभवतच नाहीत सामाजिक.मान्यतेचा अर्थ केवळ वैधानिक मान्यता नव्हे वैधानिक.मान्यता हा सामाजिक मान्यतेचा केवळ एक भाग असतो सामाजिक.मान्यतेलासामाईक हिताचा नैतिक पाया असतो .माणसाचे सर्व हक्क अंतिमत :संपूर्ण समाजाला हितकारक व नैतिकदृष्ट्या औचित्यपूर्ण असणे आवश्यक असते.”^१अशाप्रकारे मानवी हक्क आणि समाजाचा अन्योन्य संबंध दिसून येतो .मानवी हक्कांचे अस्तित्व सिद्धकरतानाते सामाजिक नैतिकतेच्या चौकटीला विचारात घेवूनच करावे लागते .तरच त्याला अर्थपूर्णता प्राप्त होते आत्मविकासासाठी.आवश्यक असलेलेहक्क व्यक्तिला समाजाच्या मान्यता प्राप्त सार्वत्रिक निकषांच्या आधारानेच प्राप्त होत असतात व्यक्तीची.आवड, हुकमीपणा, लहरीपणातेथे उचित ठरत नसतो प्रखर.समाजवास्तव आणितर्कशुद्धता यांच्या आधारावर हक्कांचे अस्तित्व सिद्धहोत असते.

हक्क आणि कर्तव्य परस्परसंबंध :

हक्क आणि कर्तव्य यांचे परस्परसंबंध असणे आवश्यक असते . स्वतःच्या:हक्कांविषयी दावा करणारी व्यक्ती इतर व्यक्तींच्या हक्कांचे अबाधित्व कर्तव्य म्हणून पत्कारीत असते .केवळ स्वतःचेच:हक्क महत्वाचे आणि समाजातील इतर व्यक्तींचे हक्कगौण अशी भूमिका घेणे पूर्णतः अमानवीय आणि हक्कसंकल्पनेची पायमल्लीकरणारीठरत असते.

मानवी हक्काविषयीचे विविध सिद्धांत :

हक्क या संकल्पनेचेसैद्धांतिक स्वरूप स्पष्टकरण्याचे आजवर अनेक विचारवंतांनी प्रयत्न केलेले दिसून येतात .यावरून निसर्गसिद्ध हक्कांचा सिद्धांत, विधिसिद्ध हक्कांचा सिद्धांत, रुढीवादी किंवा ऐतिहासिकहक्कांचा सिद्धांत, हक्कांचा सामाजिककल्याण सिद्धांत आणि हक्कांचा चिदवादी किंवा

व्यक्तिमत्ववादी सिध्दांत असे हक्काविषयीचे विविध सिध्दांतसमोर येताना दिसतात .

यामध्ये निसर्गसिध्द हक्कांचा सिध्दांतहा सर्वात प्राचीन सिध्दांत ठरतो सर्वसाधारणपणे. पृथ्वीतलावरील सर्व माणसांचे हक्क हे त्याला निसर्गाने दिलेले आहेत असेहा सिध्दांत मानतो. “म्हणजेच हक्क हे मानवी स्वभावजन्य असून राज्यसंस्था व समाजही स्थापन होण्यापूर्वीपासूनच अस्तित्वात आहेत असेहा सिध्दांत सांगतो.”^२ स्थूलपणे जीवन जगण्याचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, निर्णयशक्तीचा अधिकार, आपल्या निर्णयाची अमलबजावणी करण्याचा अधिकार आदी अधिकारांचा अंतर्भाव या निसर्गसिध्द हक्कांच्या सिध्दांतात होताना दिसतो . विधिसिध्द हक्कांच्या सिध्दांतामध्ये राज्यसंस्था बहाल करेल तेवढेच हक्क व्यक्तिला प्राप्त होत असतात हक्क हे कृत्रिम आणि राज्यनिर्मित आहेत असेहा सिध्दांत मानत कायद्याच्या चौकटीमध्ये या हक्कांचे अस्तित्व सिध्द होत असते.

हक्कांच्या ऐतिहासिक किंवा रुढीवादी सिध्दांतामध्ये प्रामुख्याने ऐतिहासिक उत्क्रांतीमधून हक्कांचा प्रादूर्भाव झालेला आहे. प्रदीर्घकाळ समाजामध्ये टिकून राहिलेल्या रुढींना कालांतराने हक्काचे किंवा अधिकारांचे स्वरूप प्राप्त होते असे या सिध्दांताचे स्थूल स्वरूप आहे.

हक्कांचा सामाजिककल्याण सिध्दांत या सिध्दांतामध्ये सर्वसाधारणपणे हक्कांची निर्मितीसमाजानेकेलेली असते तरहक्कांच्या.चिदवादी किंवा व्यक्तिमत्ववादी सिध्दांतामध्ये माणसाचा व्यक्तिमत्त्वाविषयीचा अधिकार किंवा हक्कहा सर्वश्रेष्ठ हक्क असतो असे मानले जाते .मानवी हक्काचे मूळ निसर्गात किंवा माणसाच्या आत्म्यात असते त्यामुळेकुठल्याही.माणसाला त्याचा अंतरिक विकास घडवून आणण्याचा जन्मजात अधिकार असतो असेहा सिध्दांत सांगतो.

मुलभूत हक्क :

सर्वसाधारणपणे ज्या ज्या देशांमध्ये लोकशाही स्वरुपाची संवैधानिक राज्यपध्दतीकार्यरत असते त्या त्या देशाच्या संविधानामध्ये जाणिवपूर्वकपणे नागरिकांच्या काही हक्कांची यादी अंतर्भूत केलेली असते .पूर्वी साम्यवादी राज्यपध्दतीची संविधाने याला अपवाद असत. त्यामध्ये व्यक्तित्वाच्या हिताला गौण लेखले जाई .मात्र आज रशियासारख्या देशाच्या संविधानामध्येसुद्धा नागरिकांच्या मुलभूत हक्कांविषयीच्या तरतुदी केल्याचे दिसते.

भारतीय संविधानामध्ये नागरिकांच्या मुलभूत अधिकारांचा समावेश करण्यात आलेला आहे .या अधिकारांचे किंवा हक्कांचे स्वरुप व्यक्तीवादी आहे व्यक्तीच्या. सर्वांगिण विकासास हातभार लावणे हे या अधिकारांचे किंवा हक्कांचे मुख्य प्रयोजन आहे व्यक्तित्वा. संविधानाने बहाल केलेल्या हक्कांची राज्य संस्थेकडून गळचेपी होऊ नये याबाबत राज्य सत्तेने काळजी घेणे गरजेचे असते .व्यक्तित्वा जसे हक्क दिलेले असतात तशाच त्या हक्कांच्या अंगभूत मर्यादाही संविधानामध्येच दिलेल्या असतात.

भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागामध्ये भारतीय नागरिकांसाठी विशिष्ट प्रकारच्या सात हक्कांचा अंतर्भाव करण्यात आल्याचे दिसते यामध्ये.

- 1) समतेचा हक्क 2) स्वातंत्र्याचा हक्क 3) शोषणा विरुद्धचा हक्क 4) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क 5) सांस्कृतिक व शैक्षणिकहक्क 6) संपत्तीचा हक्क आणि 7) न्यायालयात दाद मागण्याचा हक्क आदींचा समावेश होतो.

१) समानतेचा हक्क :

भारतीय संविधानामध्ये समानतेच्या हक्काची तरतूद करण्यात आलेली आहे .हा अत्यंत महत्वाचा हक्क मानला जातो. “राज्य कोणत्याही व्यक्तीस समान वर्तणूक व समान संरक्षण देईल .यामध्ये दोनसंकल्पनांचा अंतर्भाव होतो .एक म्हणजे सर्वजन कायद्यासमोर समान आहेत आणि दुसरी म्हणजेकायदा सर्वांना समान संरक्षण देईल .पहिल्या नुसार कोणालाही विशेषाधिकार नाहीत व कोणीही कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ नाही .दुसऱ्या संकल्पनेचा

अर्थ असा आहे की, समाजातील सबल व दुर्बल दोघांनाही एक सारखे संरक्षण प्राप्त होईल.”³ अशा प्रकारच्या समानेच्या हक्काची तरतूद भारतीय संविधानामध्ये करण्यात आलेली आहे .यामध्ये कलमपरत्वे उपतरतूदींचा अंतर्भावही केलेला दिसतो .

स्वातंत्र्याचा हक्क :

कोणत्याही व्यक्तित्वाच्या अंतर्बाह्य विकासासाठी त्याला पुरक असलेली परिस्थिती निर्माण होणे गरजेचे असते .म्हणजेच त्या व्यक्तिला विशिष्ट प्रकारचे स्वातंत्र्य असणे आवश्यक असते .परंतु स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नसतो कोणतेही.स्वातंत्र्य विशिष्ट प्रकारच्या सामाजिक उचित बंधनांनी बांधलेले असते त्या.बंधनांच्या चौकटीत राहूनच व्यक्तिला स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येऊ शकतो .भारतीय संविधानात कलम 19 अंतर्गत एकूण सात प्रकारच्या वेगवेगळ्या स्वातंत्र्याचा अंतर्भाव केलेला दिसतो त्यामध्ये.

- 1) भाषण करणे आणि आपले मत व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य
 - 2) कोणतेही शस्त्र न बाळगता शांततापूर्वक मार्गाने एकत्र येण्याचे स्वातंत्र्य
 - 3) संस्था स्थायीकृत करण्याचे स्वातंत्र्य
 - 4) संचार स्वातंत्र्य किंवा देशभर कुठेही फिरण्याचे स्वातंत्र्य
 - 5) कोठेही वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य
 - 6) कोणताही व्यापार, व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य आणि
 - 7) संपत्ती बाळगणे, मिळवणे आणि तिची विल्हेवाट लावण्याचे स्वातंत्र्य
- आदी स्वरूपाची स्वातंत्र्य भारतीय संविधानाने भारतीय नागरिकांस बहाल केलेली आहेत .

२) शोषणाविरुद्धचा हक्क :

भारतीय संविधानाने भारतीय नागरिकांना इतर हक्कां प्रमाणेच शोषणाविरुद्धचा हक्कही प्रदान केलेला आहे .“भारतीय संविधानाच्या कलम 23 अन्वये माणसाला माणूस म्हणून जगता यावे, वेठबिगारी आणि माणसांची विक्री यांना गुन्हा ठरविण्यात आला आहे .सक्तीचा वेश्या व्यवसाय, देवदासी

प्रथा, 14 वर्षाखालील मुला मुलींनाखाणी-व इतर धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास बंदी घातली आहे.”^४ अशा प्रकारे भारतीय व्यक्तित्वाच्या शोषणाविरुद्धच्या हक्कामध्ये काही महत्त्वपूर्ण तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. असे असलेतरी आपत्कालीन परिस्थिती निर्माण झाल्यावर मात्र सरकार जनतेकडून सार्वजनिक हितासाठी काही कामे सक्तीने करवून घेवू शकते. उदा. युद्ध, दुष्काळ, महापूर, भूकंप आदीं सारख्या आपत्ती आल्यावर वेळप्रसंगी सरकार सक्तीची लष्कर भरती वगैरे करू शकते.

३) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क :

भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे. भारतीय संविधानामध्ये व्यक्तींसाठी धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क दिलेला आहे संविधानाच्या कलम 25 ते 28 मध्ये हा हक्क विशद केलेला आहे. “धर्म ही खाजगी बाब मानली गेली आहे. धर्मानुसार आचरण करण्याचा माणसाला हक्क असावा यात वावगे काही नाही, आपल्या सदसद विवेक बुद्धीला पटणाऱ्या गोष्टींचे आचरण व्यक्तिला करता येईल; परंतु हे करत असताना सार्वजनिक सुव्यवस्था, नीतिमत्ता, व स्वास्थ्य इ. ना. त्यापासून बाधा पोहोचता कामा नये. अशा दृष्टिकोनातून या अधिकाराचा वापर केला जावा अशी घटनाकारांची अपेक्षा होती. धार्मिक स्वातंत्र्याच्या अधिकारानुसार प्रत्येक व्यक्तिला आपल्या मतानुसार कोणताही धर्म स्वीकारण्याचा, आचरण्याचा आणि त्याचा प्रचार करण्याचा अधिकार राहिल.”^५ अशा प्रकारे धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क आणि त्याच्या काही अंगभूत मर्यादांचा अंतर्भाव भारतीय संविधानामध्ये केलेला दिसतो.

४) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क :

भारतीय संविधानाच्या कलम 29 आणि 30 अंतर्गत भारतीय नागरिकांसाठी सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क देण्यात आलेला आहे. कलम 29 अंतर्गत प्रत्येक भारतीय नागरीकाला आपली स्वतःची भाषा, लिपी आणि संस्कृती निवडण्याचा आणि जोपासण्याचा हक्क असेल. तसेच राज्यांकडून किंवा राज्याच्या सहकार्याने आणि मदतीने चालविण्यात येणाऱ्या शैक्षणिक

संस्थेत जात, धर्म, वंश, भाषा या निकषांच्या आधारे त्याला प्रवेश नाकारता येणार नाही. कलम 60 अंतर्गत धर्म किंवा भाषा या आधारावरील अल्पसंख्यांक जातींना आपल्या आवडीप्रमाणे शिक्षणसंस्था स्थापन करण्याचा आणि त्या चालविण्याचा अधिकार दिलागेल्या आहे .

५) संपत्तीचा हक्क :

संपत्ती जीवन जगण्यासाठी आवश्यक घटक ठरते हे. लक्षात घेवून भारतीय संविधानाने भारतीय व्यक्तिला संपत्तीचा हक्क दिला आहे संविधानाच्या. 30 व्या कलमामध्ये याविषयीच्या तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत कोणत्याही. भारतीय व्यक्तिला संपत्ती कमावण्याचा, संपत्ती बाळगण्याचा आणि तिची विल्हेवाट लावण्याचा हक्क आहे असे यात म्हटले आहे. वेळप्रसंगी व्यक्ती हितापेक्षा समाजहिताला प्राधान्य देवून समाजहितासाठी राज्यसंस्थेला त्या व्यक्तीची संपत्ती काही अटीविना काढून घेता येते, अशी ही तरतूद संविधानात करण्यात आली आहे.

६) न्यायालयात दाद मागण्याचा हक्क :

कोणत्याही व्यक्त्याच्या मुलभूत हक्कांवर आक्रमण झाल्यास अथवा कोणी त्यास बाधा आणत असल्यास संबंधित व्यक्तिला न्यायालयाकडे दाद मागता येवू शकते, अशा हक्काची तरतूद भारतीय संविधानामध्ये केलेली आहे. कलम 32 अंतर्गत याविषयी माहिती देण्यात आलेली आहे, हा हक्क सर्वात मौलिक आणि महत्वपूर्ण मानला जातो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही या कलमाचा उल्लेख राज्यघटनेचा आत्मा असा केलेला आहे.

समारोप :

मानवी जीवनामध्ये मानवी हक्कांचे अनन्यसाधारण असे महत्व आहे . माणसाच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी हक्कहा घटक अत्यंत महत्वाचा ठरतो. हक्कांशिवाय माणसाचा विकास कधीच शक्य नाही. किंबहुना हक्कांशिवाय माणूस म्हणजे निव्वळ पशू; असे म्हटलेतरी वावगे ठरणार नाही .हे वास्तव लक्षात घेवून भारतीय संविधानाने भारतीय नागरिकांसाठी मुलभूत

हक्कांचीतरतूदकेलेली दिसते त्याचबरोबर.त्या त्या-हक्कांच्या अंगभूत मर्यादांची जाणिवही करून दिलेली दिसते .मानवी हक्कांविषयी बोलताना नागरिकांनी त्यांना संविधानाने घालून दिलेली कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्यांचेही पालन करणे गरजेचे असते .तेव्हाच कुठेहक्क या संकल्पनेला अर्थपूर्णता प्राप्त होत असते.

संदर्भ :

- १) भोळे भास्कर लक्ष्मण, राजकीय सिध्दांत, पिंपळापुरे ऍण्ड कं पब्लिशर्स. नागपूर, पहिली आवृत्ती जून 1995 पृ.क्र.56
- २) तत्रैव पृ .क्र.57
- ३) कुलकर्णी विजयकुमार गो., भारतीय संविधान :शासन आणि राजकारण, कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती फेब्रुवारी 2004, पृ .क्र.43
- ४) तत्रैव पृ .क्र.45
- ५) बंग के. आर., भारतीय प्रशासन व संविधानात्मक प्रक्रिया, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, पाचवी आवृत्ती 2016, पृ .क्र.115.

12. भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार

डॉ. जे. व्ही. निकाळजे (म्हस्के)

विभाग प्रमुख (गृहविज्ञान विभाग)

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय बदनापूर, जि.जालना.

मो. 9860752298 ईमेल : jeevanjyoti@nkspt.in

सारांश :-

कमजोर वर्गांना गुलाम बनवून त्यांचे शोषण करून त्यांच्यावर अधिकार गाजवण्याच्या प्रवृत्तीला विरोध करण्याच्या प्रक्रियेतून मानवाधिकाराची संकल्पना उदयास आलेली आहे. पहिल्या महायुद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय शांतता नष्ट झाली आणि मानवाधिकाराचे उल्लंघन झाले. हे थांबवण्यासाठी राष्ट्रसंघाची स्थापना करण्यात आली. परंतु राष्ट्रसंघाला अपयश आले व दुसरे महायुद्ध घडले. या महायुद्धाचे भयंकर परिणामांमुळे असे पुन्हा होवू नये यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाची स्थापना झाली व संघाने मानवाधिकार आयोगाची स्थापना केली व या आयोगाने मानवाधिकाराचा जाहीरनामा तयार केला.

भारतीय संविधानाने भारतीयांना दिलेल्या मानवाधिकारामुळे हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय विषमतेला आणि त्याआधारे चालू असलेल्या शोषणाच्या व्यवस्थेलाच सुरुंग लावला. मानवाच्या पर्यायाने देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मानवाधिकार मोलाचे आणि उपयुक्त ठरतात. प्रस्तुत शोध निबंधासाठी भारतीय संविधान – स्वीकार, अंमलबजावणी, संविधानात इतर देशातील संविधानातील समाविष्ट घटक अभ्यासणे, संविधानाचे स्वरूप व मुलभूत वैशिष्ट्ये बघणे, मानवाधिकार संकल्पना व व्याख्या समजून घेणे, मानवाधिकाराची ओळख करून देणे.

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या माहिती संकलनासाठी दुय्यम स्रोताचा वापर करण्यात आला व विश्लेषणासाठी संकलीत माहितीची योग्य मांडणी, भारतीय

संविधानाचा स्वीकार व अंमलबजावणी, स्वरूप, उद्देशिका, वैशिष्ट्ये, मानवाधिकार संकल्पना व व्याख्या आणि मानवाधिकार या मुद्द्यांच्या आधारे करण्यात आली. मानवाधिकाराच्या माध्यमातून संविधानाने मानवतावादी विचारांचा परिचय दिला आहे. परंतु डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, त्याप्रमाणे केवळ संविधान आदर्श असून चालत नाही तर त्याची अंमलबजावणी ही प्रामाणिकपणे, कार्यक्षमपणे, कोणत्याही पक्षपाताशिवाय होणे आवश्यक आहे.

प्राचीन काळापासून मानवातील हिंसक प्रवृत्तीमुळे मानवाच्या मुलभूत अधिकारांचे उल्लंघन होत आले आहे. शक्तीशाली व्यक्तीने दुर्बल व्यक्तींना गुलाम बनवून त्यांच्यावर अधिकार गाजविण्याची प्रवृत्ती ही प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. कमजोर वर्गांना गुलाम बनवून त्यांचे शोषण करून त्यांच्यावर अधिकार गाजविण्याच्या प्रवृत्तीला विरोध करण्याच्या प्रक्रियेतूनच मानवाधिकाराची संकल्पना उदयास आलेली आहे.

पहिल्या महायुद्धाच्या काळात आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात शांतता भंग झाली आणि त्या बरोबरच मानवाधिकाराचे उल्लंघन झाले. या युद्धात अनेक निष्पाप व्यक्तींचा बळी गेला. मानवाधिकाराचे उल्लंघन थांबविण्यासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी राष्ट्रसंघाची स्थापना करण्यात आली परंतु राष्ट्रसंघाला या कामात यश आले नाही व दुसरे महायुद्ध झाले. या महायुद्धाचे भयंकर परिणाम लक्षात घेवून यापुढे युद्ध होऊ नये, मानव जात नष्ट होऊ नये, आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित व्हावी या उद्देशाने 1945 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाची स्थापना करण्यात आली. या संघाच्या सामाजिक व आर्थिक समितीने 1946 मध्ये मानवाधिकार आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाने मानवाधिकाराचा जाहीरनामा तयार केला त्याला युनोच्या महासभेने 10 डिसेंबर 1948 रोजी मान्यता दिली. त्यानुसार सर्व माणसे जन्मतः स्वतंत्र असून वर्ण, वंश, लिंग, भाषा, जन्मस्थान, धर्म, जात, गरीब, श्रीमंत असा कोणताही भेदभाव न करता प्रत्येक व्यक्तीला तिचे मानवी हक्क प्राप्त झाले पाहिजे. प्रत्येक मानवाला प्रतिष्ठा पुर्ण जीवन जगण्याचा व आपला सर्वांगीण विकास करून घेण्याचा पूर्ण अधिकार आहे असे मानवाधिकारात अपेक्षित आहे.

भारतीय संविधान मानवाधिकाराचा प्रलेख आहे. भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यातच प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य, समता, बंधूभाव आणि आर्थिक, सामाजिक, राजकीय न्याय प्राप्त करून देणे हे राज्य व्यवस्थेचे उद्दिष्ट्ये असल्याचे प्रतिपादन करण्यात आले आहे. या तत्वांचा अवलंब करून भारतीय संविधानाने हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय विषमतेला आणि त्याआधारे चालू असलेल्या शोषणाच्या व्यवस्थेलाच सुरुंग लावला आहे.

मानवी प्रगती ही त्याला मिळणाऱ्या मोकळेपणावर अवलंबून असते. मानवाला प्रगती करून घेण्याची सहज प्रेरणा मिळत असते. या प्रेरणेला अनुकूल वातावरण स्वातंत्र्य उपलब्ध करून देत असते. एखादे कार्य करावयाचे असेल तर त्यासाठी स्वातंत्र्याची गरज भासत असते. ह्या स्वातंत्र्यामुळे बौद्धिक विकास व मानवाची प्रगती होऊन आपल्या कार्यशक्तीत वाढ होत असते. पारतंत्र्यामुळे व्यक्तीला काहीही करता येत नाही व विकास खुंटत असतो. देशातील नागरिकांना जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य असेल त्या नागरिकांनी स्वतःचा, समाजाचा आणि आपल्या देशाचा सर्वांगीण विकास केल्याचे आढळून येते. म्हणून मानवी विकास व प्रगतीसाठी मानवाधिकार मोलाचे आणि उपयुक्त ठरतात.

शोध निबंधाचा उद्देश :-

- 1) भारतीय संविधान – स्वीकार व अंमलबजावणी आणि संविधानात इतर देशांच्या संविधानातील समाविष्ट घटक अभ्यासणे.
- 2) संविधानाचे स्वरूप व मुलभूत वैशिष्ट्ये बघणे.
- 3) मानवाधिकाराची संकल्पना आणि व्याख्या समजून घेणे.
- 4) मानवाधिकाराची ओळख करून देणे.

माहिती संकलन आणि विश्लेषण :-

- 1) प्रस्तुत शोध निबंधासाठी विश्लेषणात्मक पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला.
- 2) दुय्यम स्रोताचा वापर करण्यात आला. यात प्रकाशित ग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, संदर्भग्रंथ, इंटरनेट इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आला.

3) प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे शोध निबंधाची योग्य मांडणी करण्यात आली.

1) भारतीय संविधान :-

भारताचे संविधान हे भारत देशाचा पायाभूत कायदा आहे. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार हे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. भारतीय संविधानावर विविध पाश्चात्य संविधानाचा प्रभाव आहे. 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी राज्यघटनेचा स्वीकार करण्यात आला. यामुळे हा दिवस "भारतीय संविधान दिन" म्हणून साजरा केला जातो. तर 26 जानेवारी 1950 पासून भारताचे संविधान अंमलात आले त्यामुळे हा दिवस भारतीय प्रजासत्ताक दिन म्हणून साजरा केला जातो.

1935 च्या कायद्यावर भारताच्या संविधानाचा फार मोठा भाग आधारित असला तरी जगातील काही संविधानातून चांगल्या गोष्टी स्वीकारण्यात आल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे आहे.

- 1) संसदीय शासन पध्दती – इंग्लंड
- 2) मार्गदर्शक तत्त्वे – आयर्लँड
- 3) मुलभूत हक्क – अमेरिका
- 4) न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य – अमेरिका
- 5) न्यायालय पुनर्विलोकन – अमेरिका
- 6) कायद्याचे अधिराज्य – इंग्लंड
- 7) लोकसभेचे सभापती पद – इंग्लंड
- 8) कायदा निर्मिती – इंग्लंड
- 9) सामुहिक जबाबदारीची तत्त्वे – इंग्लंड
- 10) संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे संयुक्त अधिवेशन – ऑस्ट्रेलिया
- 11) संघराज्य पध्दती – कॅनडा
- 12) शेषाधिकार – कॅनडा

2) संविधानाचे स्वरूप :-

संविधान हे उद्देशिका मुख्य भाग व 12 परिशिष्टये यामध्ये विभागलेले आहे. मुख्य संविधानाचे 22 विभाग असून त्यांची विभागणी अनेक प्रकरणांमध्ये केलेली आहे. सुरुवातीच्या 395 कलमांपैकी काही कलमे कालबाह्य झाली

आहेत. सध्या संविधानात 447 कलमे असून भारतीय संविधाने हे जगातल्या सर्वात मोठ्या संविधानामध्ये मोडते.

3) भारतीय संविधानातील उद्देशिका :-

भारतीय संविधानाच्या उद्देशिकेप्रमाणे भारत हे सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक आहे. उद्देशिका ही फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या आदर्शांना अनुसरून नागरिकांस

- सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय
- आचार, विचार, धर्म, श्रद्धा यांचे स्वातंत्र्य
- आणि राजकीय समानता व समान संधी देण्याचे अभिवचन देते. मुळ उद्देशिकेत समाजवादी व धर्मनिरपेक्ष हे शब्द नव्हते. राज्य घटनेच्या 42 व्या दुरुस्तीद्वारे ते उद्देशिकेत घालण्यात आले.

4) भारतीय संविधानाचे मुलभूत वैशिष्ट्ये :-

1) जगातील सर्वात प्रदीर्घ संविधान 2) लिखित संविधान 3) जगातील विविध संविधानातून चांगल्या बाबींचा स्वीकार 4) संविधान दुरुस्त्यांचा समावेश 5) संघराज्याचा अवलंब 6) संसदीय शासन पध्दतीचा स्वीकार 7) प्रजासत्ताक राज्य 8) गणराज्य 9) समाजवादी राज्य 10) धर्मनिरपेक्ष राज्य 11) कल्याणकारी राज्य 12) प्रशासनासंबंधीच्या विस्तृत तरतुदी 13) परिदृढ आणि परिवर्तनीयतेचा समन्वय 14) जनतेचे सार्वभौमत्व 15) एकेरी नागरिकत्व 16) मुलभूत हक्कांचा समावेश 17) घटनात्मक उपाय योजनेच्या तरतुदी 18) राज्यांच्या मार्गदर्शनासाठी तत्वे 19) अनुसूचित जाती व जमातींसाठी विशेष तरतुदी 20) शक्तीशाली केंद्र सरकार 21) न्यायालयाचे स्वातंत्र्य 22) न्यायालयीन पुनर्विलोकन 23) प्रौढ मतदान पध्दती 24) लोकशाही विकेंद्रीकरण 25) आणीबाणी विषयक खास तरतुदी 26) त्रिस्तरीय प्रशासन व्यवस्था (स्थानिक, राज्य आणि केंद्र)

1) मानवाधिकाराची संकल्पना आणि व्याख्या :-

मानवाधिकाराची संकल्पना मानवाने, मानवासोबत मानवाप्रमाणे वागण्याकरिता निर्माण झाली आहे. मानवाधिकार म्हणजे काय? हे समजून घेणे आवश्यक आहे.

ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन म्हणतात, "मुलभूत अधिकार हा भारतीय संविधानाचा आत्मा आहे."

- 1) **प्रा.बोझांके** – आपण ज्या समाजाचे घटक असतो त्या समाजाचा सर्वोच्च कल्पनांच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने म्हणजे हक्क होय.
- 2) **प्रा.हेरॉल्ड लॉस्क्री** – हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला जास्तीत जास्त प्रगती घडवून आणता येते.
- 3) **मॉरेस क्रॅटसन** म्हणतात, "मानव अधिकार हा असा स्वातंत्र्यावर सर्वोच्च व पवित्र अधिकार आहे की, ज्याचे उल्लंघन राजा देखील करू शकत नाही."
- 4) **मॅक फरलेन** यांच्या मते, "मानव अधिकार एक असा अधिकार आहे की, जो प्रत्येक स्त्री पुरुषास मानव या नात्याने प्राप्त झालेला आहे." समानतेची व विकासाची सर्वांना समान संधी देणे म्हणजे मानवी हक्क होय.

मुलभूत हक्कांचा समावेश हा सर्वप्रथम अमेरिकेच्या संविधानात करण्यात आला. नंतर अनेक देशांच्या संविधानात मुलभूत हक्कांचा समावेश केलेला आढळतो.

2) मानवाधिकार :-

भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या भागात मुलभूत मानवाधिकाराचा समावेश करण्यात आलेला आहे. कलम 12 ते 35 यातून ते नमूद करण्यात आले आहेत. संविधानातील सहा मुलभूत अधिकारांची माहिती पुढीलप्रमाणे

1) समतेचा अधिकार – कलम 14, 15, 16, 17 व 18

मानव निर्मित विषमता आणि भेदाभेद नष्ट करून सर्वांना समान संधी मिळवण्याची तरतूद करणे म्हणजे समानता होय.

● कायद्यापुढे समानता –

कलम 14 अन्वये सर्व नागरिक कायद्यापुढे समान आहेत. कोणालाही कायद्याच्या समान संरक्षणातून वंचित केले जाणार नाही.

- **भेदभाव नसावा –**

कलम 15 अन्वये समतेच्या अधिकारात अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, धर्म, वंश, जाती, लिंग व जन्मस्थान इत्यादींच्या आधारावर नागरिकांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जाणार नाही.

- **समान संधी –**

कलम 16 अन्वये शासकीय नोकऱ्यात सर्वांना समान संधी दिली जाईल. धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान, निवासस्थान या आधारावर कोणालाही शासकीय नोकरी देण्यापासून वंचित करता येणार नाही.

- **अस्पृश्यता निवारण –**

कलम 17 अन्वये शासनाने स्वतंत्र कायदा करून (1955 साली संसदेत कायदा संमत) अस्पृश्यतेवर पूर्णपणे बंदी आणली आहे आणि त्या कायद्याने तो फौजदारी गुन्हा समजण्यात येतो.

- **पदव्या किंवा किताब देणे संपविणे –**

कलम 18 अन्वये सरकारकडून पदव्या किंवा किताब बहाल करण्याची पध्दती बंद करण्यात आली आहे. परराष्ट्रांनी दिलेल्या पदव्या देखील नागरिकांना स्वीकारता येणार नाही.

2) **स्वातंत्र्याचा हक्क – कलम 19, 20, 21, 22**

समतेइतकेच किंबहुना जास्त महत्त्व स्वातंत्र्याच्या हक्कांना दिले आहे.

- **भाषण आणि विचार स्वातंत्र्य –**

हा एक अत्यंत महत्वाचा हक्क आहे. यामुळे व्यक्तीला विचारांची चर्चा करता येते व विचारांची देवाण घेवाण करता येते.

- **शांततापूर्वक व निःशस्त्र सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य –**

लोकशाहीच्या यशासाठी हा फार महत्वाचा अधिकार आहे. आपले विचार लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे सभा एक उत्तम साधन आहे. पण अशा वेळी शस्त्र बाळगता येणार नाही व सुव्यवस्था भंग पावणार नाही याची दक्षता घेणे आयोजकाला बंधनकारक राहिल.

- **संस्था किंवा संघटना स्थापन करण्याचा अधिकार** – व्यक्तीमत्वाच्या विकासासाठी संघटना अथवा संस्था उपयोगी पडतात. म्हणून अशा संस्था किंवा संघटना स्थापन करण्याचा अधिकार नागरिकांना मिळाला.
- **भारतीय प्रदेशात सर्वत्र संचार करण्याचे स्वातंत्र्य** – स्वतंत्र भारताच्या नागरिकाला भारतात कोठेही संचार करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे. त्याच्यावर बंधने लादली जाणार नाहीत.
- **भारतात कोणत्याही भागात वास्तव्य करण्याचे व स्थायी होण्याचे स्वातंत्र्य** – भारतीय नागरिकाला भारतात कोठेही वास्तव्य करून राहता येते. तसेच वाटेल तेथे कायम वास्तव्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे.
- **कोणताही धंदा, व्यापार किंवा व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य** – व्यक्तीच्या आर्थिक विकासासाठी त्याला इच्छेनुसार धंदा, व्यापार किंवा व्यवसाय करता येईल. यातून त्याचा आर्थिक विकास होईल व राष्ट्राचा आर्थिक विकास होऊन लोकशाही दृढ होऊ शकते.

3) **पिळवणूकीविरुद्ध अथवा शोषणाविरुद्ध अधिकार—कलम 23, 24**

कोणत्याही स्वरूपातील व्यक्तीची पिळवणूक किंवा शोषण ही अत्यंत तिरस्करणीय बाब आहे. त्या अधिकारानुसार माणसांचा क्रय—विक्रय करता येणार नाही. सक्तीने कोणाकडून काम करवून घेता येणार नाही. चौदा वर्षांच्या आतील मुलांना कामावर ठेवता येणार नाही. व्यक्तीला गुलाम किंवा दास्यत्वात ठेवता येणार नाही.

4) **धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार — कलम 25, 26, 27, 28**

संविधानात धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार विस्ताराने दिलेला आहे. यानुसार धर्म ही खाजगी बाब मानली गेली. धर्मानुसार आचरण करण्याचा माणसाला हक्क आहे.

5) **सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार — कलम 29, 30**

भारताच्या संविधानातील हे अधिकार अल्पसंख्यांकांना आपले सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हितसंबंध जोपासण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे

आहे. यानुसार प्रत्येकाला आपली स्वतःची भाषा, लिपी अथवा संस्कृती जोपासना करण्याचा अधिकार आहे व आपला धर्म किंवा भाषा या आधारावर अल्पसंख्यांक जातींना आपल्या पसंतीप्रमाणे शिक्षण संस्था स्थापन करण्याचा व चालवण्याचा अधिकार आहे.

6) घटनात्मक उपाय योजनेचा अधिकार – कलम 32, 33, 34, 35

हा न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार आहे. भारतीय नागरिकांना वरील सर्व अधिकार उपभोगण्यासाठी त्या अधिकारांना घटनात्मक संरक्षण देणे आवश्यक होते. म्हणून या अधिकारानुसार न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा हक्क प्राप्त होतो.

संविधानामध्ये मानवाधिकारांना स्थान देवून आपल्या मानवतावादी विचारांचा परिचय संविधानकारांनी दिला आहे. परंतु डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात त्याप्रमाणे केवळ संविधान आदर्श असून चालत नाही तर त्याची अंमलबजावणी ही प्रामाणिकपणे, कार्यक्षमपणे, कोणत्याही पक्षपाताशिवाय होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :-

- 1) प्रा.बंग के.आर. – भारतीय प्रशासन व संविधानात्मक प्रक्रिया, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
- 2) प्रा.बहादुरे अशोक (शोधनिबंध) – मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान, International Confernece (Proceeding)
- 3) डॉ.भोळे – भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
- 4) डॉ.पाटील एस.एस. (शोध पेपर) – मानवाधिकार, पुणे रिसर्च वर्ल्ड.
- 5) कुलकर्णी बी.वाय. – भारतीय शासन व राजकारण, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

13. मानवी हक्काची सध्यस्थिती: एक दृष्टिक्षेप

डॉ. संजय कांबळे

सहयोगी प्राध्यापक व लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
राजर्षी शाहू कला व विज्ञान महाविद्यालय,
वाळूज, ता.गंगापूर, जि.औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

अलिकडच्या काळात राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवी 'हक्क' हा विषय मुद्दा म्हणून ओळखला जातो अनेक विद्वान आणि राजकारणी लोक मानवी हक्काविषयी तळमळीने बोलतात काही पाश्चात्य राजकारणी लोकांनी तर हा मुद्दा एवढ्या गंभीरतेने घेतलाकी तो त्यांच्या विदेशनितीचा एक भाग बनला आहे. असे असले तरी एक गोष्ट कोणीही नाकारू शकत नाही ती म्हणजे आज राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय अशा दोन्ही क्षेत्रात मानवी हक्काची स्थिती चिंता करावी अशीच आहे संपूर्ण जगात विशेषतः मागासलेल्या देशामध्ये आज मोठ्या प्रमाणात मानवी हक्काचे उलंघन होत आहे हे उलंघन व्यक्तीच्याच पातळीवर होते असे नाही, तर सामुदायीक पातळीवरही होत आहे. सामाजिक निती नियम आणि सामाजिक व्यवहाराच्या रूढ पद्धतीयांच्या दबावापुढे व्यक्तीला नतमस्तक व्हावे लागत आहे आणि आपल्या हक्काचे उलंघन निमुटपणे सहन करावे लागत आहे. अशारीतीने व्यक्ती आणि गटाकडून होणाऱ्या हिंसाचारापासून विविध प्रकारच्या दबावामुळे व्यक्तीला आणि समुहाला आपले हक्क गमवावे लागतात. त्यामुळे मानवी हक्काची सद्यस्थिती कशी आहे यांचा उहापोह प्रस्तुत संशोधन लेखात करण्यात आला आहे.

संशोधन लेखाचा उद्देश :

सदरील संशोधन लेखाचा उद्देश मानवी हक्काची सध्य स्थिती जाणून घेऊन त्या पुढील समस्या जाणून घेणे हा आहे.

संशोधनपद्धती :

सदरील संशोधन लेखनासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यात संबंधीत विषयाशी संदर्भ ग्रंथ व लेख इत्यादीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

मानवी हक्काची सध्यस्थिती :

संयुक्त राष्ट्रांच्या संघाच्या महासभेने 10 डिसेंबर 1948 रोजी मानवी हक्काचा जाहीरनामा घोषित केला त्यामध्ये एकूण 30 कलमांचा समावेश आहे 10 डिसेंबर मानवी हक्कदिवस म्हणून साजरा केला जातो मानव हक्क म्हणजे व्यक्ती प्रतिष्टैची संकल्पना होय, नागरीकांना लोकशाही प्रक्रियामध्ये सहभागी होता यावे आणि स्वतःच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करता यावा याकरिता प्राप्त असणारे सर्व अधिकार म्हणजे मानवी हक्क होय.

प्रत्येक व्यक्तीला जीवन जगताना काही गोष्टी मिळविण्याचा अधिकार असतो. अशा अधिकाराला ढोबळमनाने मानवी हक्क म्हणतात. या हक्कामध्ये काही हक्क असे असतात जे व्यक्तीला जन्मतःच प्राप्त झालेले असतात व्यक्तीला जगण्यासाठी त्याच्या व्यक्तीत्व विकासाठी अशा हक्काची आवश्यकता असते हे हक्क व्यक्तीला जन्मतःच प्राप्त झाल्यामुळे ते हिरावून घेण्याचा अधिकार नसतो त्याला मानवी हक्क म्हणून ओळखले जाते. हे हक्क व्यक्तीला समाज किंवा राज्य बहाल करत नाही तर व्यक्ती जन्माला आली की अस्तित्वात येतात. मानवी हक्काचा विकास हा नैसर्गिक किंवा अधिकाराच्या कल्पनेतून झाला मानवी हक्क म्हणजे नैसर्गिक अधिकाराचे धर्म निरपेक्ष रूप होय. याच अर्थाने आज जगातील बहुतेक लोकतांत्रिक राज्यांनी मानवी हक्काच्या वैश्विक जाहिरनाम्यावर स्वाक्षच्या करून त्यास मान्यता दर्शविला. परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी राज्यांनी आयोग स्थापन केले आहे. शिवाय देशात व जगात मानवी हक्क भंग होणार नाहीत यावर पाळत ठेवण्यासाठी खासगी स्वरूपात असंख्य स्वयंसेवी संघटना उदयास आल्या असून त्या अंखडपणे हे कार्य

करीत आहेत. शिवाय सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे सर्वसामान्य नागरीकांमध्ये मानवी हक्कां विषयी जागृती वाढलेली आहे, असे असले तरी जगात मानवी हक्कांची सध्यस्थिती पाहता वेगळी आहे. विशेषतः अविकसित देशामध्ये आजही एकाच वेळी अनेकांचे मानवी हक्क हिरावून घेतले जात आहे.

कोणत्याही देशातील शासन व्यवस्था मानवी हक्काचे जतन करण्याचे प्राथमिक साधन मानले जाते. कोणी कोणावर आक्रमण करणार नाही. सर्वांना शांतता आणि सुव्यवस्थेची हमी यासाठी शासन संस्था अस्तित्वात असते परंतु दुर्दैवाने तेच आज मानवी हक्काचे उल्लंघनाचे साधन बनू पाहात आहेत. आज दरदिवसाला शासनाव्यवस्थेकडून युद्धात हजारांलोकांची क्रूररित्या हत्या केली जाते आणि निरअपराध लोकांना विनाचौकशी तुरूंगात डांबले जाते. पोलिसांच्या तथाकथित चकमकीत शेकडो निरअपराधी लोक मारले जात आहेत. कोणासही दशहतवादी म्हणा आणि ठार करा त्याबद्दल तुम्हाला कोठे जबाब द्यावा लागणार नाही अशीस्थिती आहे. युद्धांना मानवी हक्काच्या उल्लंघनाचे मोठे साधन मानले जाते. कारण एकदा युद्ध जुंपलेकी, त्यात विजय मिळविण्यास प्राधान्य दिले जाते. यात साधनांचा गौण ठरतो. युद्ध जिंकने हेच शासनाचे मुख्य ध्येय बनते. युद्धात हजारो लोक मारले जातात. अवाजवी रूपयाची राख रांगोळी होते. स्त्रीया, वृद्ध आणि निरअपराध माणसे मारली जातात. परंतु यासारख्या कोणत्याही गोष्टीचा विचार करण्यास शासन तयार दिसत नाही तात्पर्य एवढेच की, युद्ध काळात मोठ्या प्रमाणात मानवी हक्काचे उल्लंघन होते.

आज लोकशाहीच्या काळातही शासनच नागरीकांवर युद्ध लादते. मानवी हक्काच्या संरक्षणाची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे ते शासनच आज मानवी हक्कांचे उल्लंघन करण्यास कारणीभूत असल्याचे दिसत आहे. संयुक्त राष्ट्राने अमेरिकेच्या दडपणाखाली इराकवर व्यापारी बंदी लादल्यामुळे तेथील लक्षावधी निरअपराध नागरीकांना अन्न आणि औषध पाणी यापासून वंचित राहावे लागते, त्यामुळे हजारो

बालके, स्त्रीया आणि वृद्ध माणसे यांच्यावर असाह्य अवस्थेत मरण्याची पाळी आली हाती. असे असले तरी मानवी हक्काचे उल्लंघनही आता केवळ राज्यांची मत्केदारी राहिली नाही तर सत्तेत नसलेले व्यक्ती आणि समुह देखील आज याबाबत मागे राहिलेले नाहीत. काही राज्यात मोठे जमीनदार त्यांच्या जीवितांच्या आणि मालमत्तेच्या रक्षणासाठी सुरक्षा रक्षक म्हणून सशस्त्र फौजा बाळगतात. या फौजा जवळपास दररोज मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांच्या आणि भूमिहीन शेतमजुरांच्या क्रूरपणे हत्या करतात. त्याबद्दल या कथा कथित सुरक्षा रक्षकांची अथवा त्यांच्या मालकांची चौकशी किंवा त्यांना अटक होत नाही. समाजात हुंड्यासाठी अनेक नववधुंना जिवंत जाळले जाते. निष्पाप बालीकांवर दररोज झुंडबलात्कार होतात आणि अपराधी उथळ माथ्याने मिरवतात. कायदा त्यांना काही करू शकत नाही. ही वस्तुस्थिती आहे.

नेल्सन मंडेला यांनी एका दुर्लक्षित प्रश्नाकडे आपले लक्ष वेधताना म्हणतात की, “दारिद्र्यामुळे जगातील कोट्यावधी लोकांना अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य सेवा, निकोप पर्यावरण यासारख्या मुलभूत गरजांपासून वंचित राहावे लागते म्हणजे त्यांना माणूस म्हणून जगण्याचा हक्कच नाकारला जातो. अशा अनेक प्रकारे मानवी हक्कांचे उल्लंघन होतांना दिसत आहे. त्यामुळे संयुक्त राष्ट्र संघाच्या महासभेने जाहिरनाम्यात व्यक्त झालेल्या विचारांचा हा घोर पराभव आहे असे म्हणतात येईल.

मानवी हक्कापुढील समस्या:

मानवी हक्काचा जाहिरनाम निघून आज जवळपासून 68 वर्षे होत आली तरी याबाबत जागतिक स्तरावरील परिस्थिती समाधानकारक असल्याचे दिसून येत नाही. निरनिराळ्या क्षेत्रातील मान्यवर व्यक्ती याबाबतीत असमाधानी असल्याचे दिसतात. याचे कारण आज मानवी हक्काचे अनेक अडथळे व आव्हाने आहेत. सध्यास्थितीत मानवी हक्काविषयी देशा देशात मतभेद आहेत. मानवी हक्कांविषयी अविश्वास,

श्रीमंत राष्ट्राचे दुटप्पी धोरण, लोकशाही शासन प्रणालीचा अभाव, सयुक्त राष्ट्र संघटनेचा कमकुवत पणा त्याचबरोबर काही नवीन आव्हाने या मानवी हक्कासमोर दिसत आहेत. या संबंधी थेले विद्यापीठाचे पॉल केनेडी लिहतात, “मानवी हक्कासमोर आज, नवे तंत्रज्ञान, राजकीय अलगतवाद, लोकसंख्या वाढ, संस्कृतीक शत्रुत्व पर्यावरणाची हनी अशी विविध प्रकारची आवाहने मानवी हक्कापुढे असल्याचे मानवी हक्कांचे उल्लंघन मोठ्या प्रमाणत होताना दिसत आहे. असे असले तरी मानवी हक्काचा जाहिरनामा यामुळे मानवी हक्काचे संरक्षण करण्यास निश्चित मदत झाली असे म्हणता येईल.

सारांश :

एकंदरीत मानवी हक्कांची वस्तुस्थिती जाणून घेतली असता असे म्हणता येईल की, आज मानवी हक्काच्या उल्लंघनाची गती दिवसेंदिवस वाढवताना दिसते. माणसांना देशातील आणि आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील मानवी हक्क उल्लंघनाने पुरते वेढलेले आहे. संकुचित संप्रदायिकता, अल्प संख्यांकाचे प्रश्न, निराश्रीतांचे प्रश्न, दहशतवादी हल्ले, स्त्री हिंसा, बाल कामगारांचे प्रश्न, दारिद्र्य, बेकारी, कुपोषण, एड्स आणि पर्यावरणाचा ऱ्हास अशी मानवी हक्क उल्लंघनाची यादी सारखी वाढताना दिसते. असे असले तरी मानवी हक्कांचा संरक्षण करण्यास जगातील अनेक राष्ट्रे यशस्वी होताना दिसत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. महाराष्ट्र डेव्हलपमेंट रिपोर्ट- प्लॅनिंग कमीशन, नवी दिल्ली.
2. आहुजा राम – सामाजिक समस्याएँ, रावत पब्लि केशन, जैपूर
3. डॉ. कृष्ण कुमार शर्मा-सामाजिक न्याय आणि मानवधिकार, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली.
4. भारत सरकार – मानवाधिकार की नई दिशाएँ, राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग, भारत सरकार
5. डॉ. ज. रा. शिंदे व डॉ. प्रशांत अमृतकर- समकालीन जागतिक राजकारणातील समस्या, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.

14. मानवी हक्क आणि प्रसारमाध्यमे

सविता चंद्रकांत वाकडे

(संशोधक विद्यार्थिनी)

एम.ए., एम.फील.

जनसंवाद व वृत्तपत्रविद्याविभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

मानवी हक्कांच्या संरक्षणार्थ ज्या विविधांगी उपाय योजना आहेत. त्यात प्रसार माध्यमांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. मानवी हक्कांच्या संदर्भात संयुक्त राष्ट्र संघाने मानवी हक्कांच्या बदल सर्वप्रथम भूमिका स्पष्ट केली . सामान्य हितसंबंधाचे रक्षण करणे, आणि लोकांच्या आर्थिक तसेच सामाजिक विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय यंत्रणेचा उपयोग करणे, मानवी मूलभूत अधिकार स्थापन करणे आणि जतन करणे प्रत्येकास न्याय वागणूक, सर्वांना समान हक्क देणे, भारतीय संविधानाने मानवी हक्काला विशेष महत्त्व दिले आहे. प्रसारमाध्यमे (Media) जनमत बनविण्याचे एक प्रभावी आहेत. प्रसारमाध्यमांना लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणतात. त्यावरून प्रसारमाध्यमांचे महत्त्व लक्षात येते. समाजाला व शासनाला दिशा देण्याचे काम करते, तसेच समाजातील कालबाह्य व निरर्थक रूढी-प्रथा, आचार-विचार, अंधश्रद्धा, विधी-विधाने यांच्यातील निरर्थकता घटनाप्रसंगाच्या आधारे वृत्तपत्रातून, दुरदर्शनवरून एका नव्या समाजाच्या निर्मितीस हातभार लावतात. समाजात जागृती करण्याचे परिवर्तन घडविण्याचे, ज्ञान-विज्ञान लोकांपुढे आणण्याचे, मनोरंजनाचे, मानवीमूल्यांचे रक्षण करण्याचे मोलाचे कार्य प्रसारमाध्यमे करतात.

मानवी हक्क :

मानवाला जन्मतःच काही अधिकार प्राप्त होत असतात. जसे जगण्याचा अधिकार, बोलण्याचा अधिकार, काम करण्याचा अधिकार असतो. मानवी हक्क

किंवा मानवी अधिकार म्हणजे मानवाचा जन्मसिद्ध हक्क होय. आत्मसन्मानाचे व प्रतिष्ठेने जीवन जगण्याचा मार्ग होय. सर्व माणसे समान आहेत. सर्वांना समानसंधी मिळावयास हवी. असा विचार सर्वत्र रूजलेला आहे. डॉ. शुभांगी राठी म्हणतात, “प्रत्येक राष्ट्राने नागरिकांना मानवी हक्क जोपासण्याची परिस्थिती निर्माण करून दिलेली आहे. मानवी हक्कांचा जाहिरनामा केवळ व्यक्तीगत स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करीत नाही. तर त्याची व्याप्ती चांगले जीवनमान आणि सामाजिक प्रगतीसाठी निर्धार करण्याएवढी मोठी आहे. आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित करण्याचा विधायक व सनदशीर मार्ग म्हणजे मानवी हक्क होय.”¹

भारतीय राज्यघटना देशातील सर्वोच्च कायदा आहे. आणि या कायद्याने मूलभूत मानवी हक्कांना संरक्षण दिले. भारतीय राज्यघटनेची मूल्यप्रणाली आणि तत्त्वज्ञान स्पष्ट करणाऱ्या घटनेच्या सरनाम्यामध्ये मूलभूत मानव अधिकारांना स्थान मिळाले आहे. भारतीय नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय तसेच कायद्यासमोर समानता, विचार आणि अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य मिळेल असे सरनाम्यामध्ये नमुद करण्यात आले आहे. भारताचे संविधान मध्ये डॉ. शुभांगी राठी म्हणतात, “मानवी संरक्षण अधिनियम 1993 मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीचे जीवन स्वातंत्र्य, समता आणि प्रतिष्ठा याबद्दलचे तसेच राज्यघटनेचे हमी दिलेले अथवा आंतरराष्ट्रीय करारात समावेश करण्यात आलेले व भारतामधील न्यायालयांना ज्यांची अंमलबजावणी करता येईल असे हक्क आहेत.”² मानवी हक्कांना नैसर्गिक हक्कांचे आधुनिक रूप मानले जाते. माणसाला माणूस या नात्यानेच जन्मतः काही मूलभूत अधिकार प्राप्त झाले आहेत. हे त्यांचे नैसर्गिक अधिकार असून ते हिरावून घेण्याचा अधिकार कोणत्याही समाजाला किंवा राज्यसत्तेला नाही. हे अधिकार व्यक्तीला जगण्यासाठी त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाच्या विकासासाठी आवश्यक आहेत. त्याशिवाय व्यक्तीच्या अस्तित्वाची कल्पना करणे अशक्य आहे. भारताचे संविधान कलम-15 मध्ये असे म्हटले जाते की, “राज्य कोणत्याही नागरिकाला प्रतिकूल

होईल अशाप्रकारे केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्म स्थान या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणांवरून भेदभाव करणार नाही.”³

भारतीय संविधानामुळे मानवाला आपले मूलभूत अधिकार मिळाले. समानतेचा हक्क, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा हक्क, शोषणापासून संरक्षणाचा हक्क, सांस्कृतिक-शैक्षणिक स्वातंत्र्याचा हक्क आदी महत्त्वाचे अधिकार व्यक्तीला देण्यात आले आहेत.

प्रसारमाध्यमे :

वर्तमान युग हे संवाद क्रांतीची युग म्हणून ओळखले जाते. या युगात विज्ञान तंत्रज्ञानाने माहितीच्या विश्वात क्रांती घडवून आणली आहे. या पार्श्वभूमीवर लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ म्हणवली जाणारी प्रसारमाध्यमे देखील कात टाकून दैनंदिन जनजीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनलेला आहे. लोकशाही मूल्यांच्या संवर्धनासाठी, मानवाधिकारांच्या रक्षणासाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. डॉ. सुधीर गव्हाणे म्हणतात, “मानवी हक्कांचे रक्षण करणे म्हणजे मानवतेचे रक्षण करणे आणि मानवतेचे रक्षण यासारखं त्रिकाल बाधित पवित्र राहणारं दुसरं कर्तव्य नाही असं पवित्र कार्य करण्याची पत्रसृष्टीची जबाबदारी आहे. यावरून पत्रसृष्टीचे महत्त्व नि मोल स्पष्ट होते. कारण मानवतेला आवाहन (Call for Humanity) करणारे खूप आहेत. परंतु मानवतेसाठी कृती (Act of Humanity) करणारे फारच कमी असतात पत्रसृष्टी मानवतेसाठी कृती करणारी यंत्रणा आहे.”⁴ ज्या ज्या ठिकाणी मानवी हक्कांची पायमल्ली होते त्या त्या ठिकाणी प्रसार माध्यमे आपल्या साधनांच्या माध्यमाने दबाव निर्माण करतात, मग इराक मध्ये अमेरिकन सैन्याकडून इराक युद्ध कायद्यांचा होणारा छळ असो की खैरलांजी हत्याकांड असो प्रसारमाध्यमांनी स्थानिक स्तरापासून तर जागतिक स्तरापर्यंत आपला वाचक निर्माण केला आहे. प्रसारमाध्यमे देखील प्राणाची बाजी लावून युद्धभूमीवर जातात व आपले कर्तव्य पार पाडतात. “लोकशाहीची मूल्य चौकट फार महत्त्वाची असते. यात संसद

प्रशासन व न्यायव्यवस्था हे घटक येतात. संसदेचे काम लोकांसाठी कायदे तयार करणे, घटनेच्या अधीन राहून ध्येयधोरणात्मक दायित्व प्रशासन स्वीकारते. मानवी हक्कांना संरक्षण देण्याचे काम न्यायव्यवस्था करते.”⁵ प्रसारमाध्यमे ही मानवी हक्कांच्या बाबतीत एक सक्षम संरक्षण यंत्रणा आहे, जी मानवी हक्कांसाठी लोकजागृती करते व मानवी हक्कांचे उल्लंघन व अतिक्रमण यावर प्रहार करते.

वृत्तपत्रे :

प्रसारमाध्यमात वृत्तपत्रांचे योगदान विशेष उल्लेखनीय आहे. समाजात रोज नवनवीन घटना घडतात. त्या मानवी जीवनाला प्रभावित करतात. वृत्तपत्र हे माध्यम समाजासाठी दिशादर्शक ठरते. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात गतीने इतरही प्रसारमाध्यमे आलीत. मात्र वृत्तपत्रांनी आपले अस्तित्व टिकवून आहेत. लोकशाहीचे मूल्य जनमानसात रुजविणे, वाचकात जागृती निर्माण करणे, समाज आणि शासनाला दिशा देण्याचे काम वृत्तपत्रे करतात. डॉ. जी. एच. पटेल म्हणतात, “मानवतावाद ही नवीन कल्पना तत्कालीन वृत्तपत्रांनी रुजविण्याचा प्रयत्न केला. महाराष्ट्रात मानवधर्मसभा स्थापन करण्यात येऊन त्याद्वारे मानवतावादी विचार लोकांत रुजविण्याचा प्रयत्न आला. या प्रकारच्या संस्था 19 व्या शतकात अनेक निघाल्या होत्या. परमहंस, प्रार्थना समाज, आर्य समाज या संस्था धर्माच्या शुद्ध सात्विक व मानवतावादी स्वरूपाच्या कार्यावर भर देणाऱ्या होत्या.”⁶ वृत्तपत्रांचा उद्देश हा सार्वजनिक कल्याणाचा आहे. अन्याय-अत्याचार, शोषण, हिंसाचार, भ्रष्टाचार यांच्याविरुद्ध वृत्तपत्रे आवाज उठवून न्यायाची बाजू मांडतात. मानवी हक्कांच्या बाबतीत लोकजागृती करतात. जनहित, मानव कल्याण, समाज सुधारणा, राष्ट्रीय एकता निर्माण करण्यात ही वृत्तपत्रांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे.

आकाशवाणी

आकाशवाणी हे संवादाचे माहिती व ज्ञानाचे प्रभावी आणि सर्वात जुने माध्यम आहे. ‘बहुजन हिताय - बहुजन सुखाय’ या ब्रीदवाक्यप्रमाणेच आकाशवाणी

प्रसारमाध्यमाने देशातील खेड्यापाड्यांमध्ये आपले कार्यक्षेत्र व्यापले आहे. माहिती देणे, शिक्षण देणे आणि मनोरंजन करणे, सामाजिक प्रबोधन, शैक्षणिक प्रबोधन, आरोग्य विषयक जागरूकता तसेच शासकीय योजना लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी आकाशवाणी हे महत्त्वाचे माध्यम बनले आहे.

वृत्तवाहिन्या :

प्रसारमाध्यमात दृकश्राव्य भूमिका पार पाडणारे माध्यम वृत्तवाहिन्या यात पूर्ण वेळ काम करणारे आजतक, झी न्यूज, एनडीटीव्ही कार्यक्रमासोबतच वृत्तदर्शन घडविणारे झी टीव्ही. पण यात सगळ्यात विश्वसनीय संपादन केली ती भारतीय दूरदर्शनने. 'सत्यम- शिवम-सुंदरम' हे घोषवाक्य घेऊन याचा विश्वासनीय प्रवास सुरू आहे. बातम्या सोबतच काही मनोरंजनात्मक कार्यक्रम देऊन लोकजागराचे प्रबोधन व मानवी हक्क अबाधित राखण्याचे काम करीत आहे. "समाजाला योग्य वळण लावण्याचे, समाजाला मार्गदर्शन करण्याचे कार्य करते. याशिवाय समाजात जागृती करण्याचे, परिवर्तन घडविण्याचे, मानवी मूल्यांचे रक्षण करण्याचे, ज्ञान-विज्ञान लोकांपुढे आणण्याचे आणि मनोरंजन करण्याचे एक सशक्त साधन आहे."⁷

वृत्तवाहिन्या तात्काळता आणि जिवंतपणा आहे. हे एक महत्त्वाचे विशेष आहे. एखादी घटना घडली किती लगेच वृत्तवाहिनीवरून प्रसारित केली जाते. आता तर काही वृत्तवाहिन्या 24 तास बातम्या देतात. तसेच समाज प्रबोधनाचे कार्यक्रमही प्रसारित करतात.

समारोप

प्रसार माध्यमे मानवी हक्कांच्या संदर्भात घटनेमध्ये व्यापक तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत व सर्वांना समान हक्क बहाल करण्यात आले आहेत. प्रसारमाध्यमे ही मानवी हक्कांच्या बाबतीत एक सक्षम संरक्षण यंत्रणा आहे, जी मानवी हक्कांसाठी लोकजागृती करते व मानवी हक्कांचे उल्लंघन व अतिक्रमण यावर प्रहार करते. त्यामुळे मानवी हक्कांच्या संदर्भात प्रसार माध्यमे एक संरक्षणाची ढालच झाली आहे.

संदर्भसूची

1. भारताचे संविधान, डॉ. शुभांगी राठी, अथर्व पब्लिकेशन, प्रथम आवृत्ती, 28 जुलै 2013, पृ. क्र. 92.
2. कित्ता पृ. क्र. 92.
3. भारताचे संविधान, नवीन आवृत्ती 1 फेब्रुवारी 2006, साद प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ. क्र. 75.
4. पत्रकारिता शोध व बोध, डॉ. सुधीर गव्हाणे, विश्वक्रांती प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, 2008 पृ. क्र. 10.
5. विकिपीडिया.
6. वृत्तपत्रे आणि सामाजिक आंदोलन (1832 ते 1881), डॉ. जी. एच. पटेल, स्वाभिमान प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, फेब्रुवारी 2004, पृ. क्र. 296.
7. पत्रकारिता रूप आणि स्वरूप, डॉ. निशिगंधा व्यवहारे, चिन्मय प्रकाशन, प्रथमवृत्ती ऑगस्ट 2009 पृष्ठ क्र 14

15. मानवी हक्क व प्रशासन

प्रा. डॉ. नागनाथ वैजनाथ शेवाळे

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख

जे.ई.एस. महाविद्यालयए जालना. 431203

मो. 9763454384

प्रस्तावना.

प्राचीन कालखंडात जगातील अनेक राष्ट्रात प्रचलित प्रथा परंपरा वर्णभेद जात धर्मभेद लिंग आर्थिक परिस्थिती आशा अनेक कारणावरून समाज घटकांकडून दुसऱ्या समाज घटकाचे किंवा व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीचे मोठ्या प्रमाणात शोषण होत असे पाश्चात्य राष्ट्रात तत्कालीन गुलामगिरीची असलेली प्रथा ही त्याचाच भाग होता गुलामाचे मालकाकडून शोषण होत असे ज्यांच्याकडे जास्तीत जास्त गुलाम तो सर्वात श्रीमंत मानला जात असे एखाद्याच्या खोऱ्या प्रतिष्ठेपोटी त्या कालखंडात अनेक गुलाम व्यक्ती छळ व शोषणाला बळी पडत असे त्याबद्दल त्याला वेतन सोयी सवलती नुकसान भरपाई दिली जात नव्हती शारीरिक शोषणाबरोबरच त्यांची खरेदी विक्री होत असे ही प्रथा तात्कालीन कालखंडात अनेक वर्षे चालू होती भारतातही अशाच प्रकारे तेथील तत्कालीन सामाजिक व्यवस्थेने हजारो निरपराध माणसाचे स्त्रियांचे कोणत्या ना कोणत्या मार्गाने अनेक वर्षे शोषण केले कालांतराने विशेषतः स्वातंत्र्यानंतर राज्यघटनेच्या माध्यमातून या परिस्थितीत अमुलाग्र परिवर्तन आणण्यासाठी मूलभूत अधिकाराचा समावेश केला गेला त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानव मुक्तीसाठी संयुक्त राष्ट्र संघाने मानव अधिकार ची तरतूदही केली अशा प्रकारे जगातील वेगवेगळ्या शोषणाच्या परिस्थितीतला नियंत्रित करण्यासाठी जागतिक पातळीवर दहा डिसेंबर 1948 रोजी संयुक्त राष्ट्र संघाने मानव अधिकाराचा जागतिक जाहीरनामा प्रसिद्ध केलं संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्थापनेपासूनच मानवाच्या संरक्षणाची प्रक्रिया जागतिक पातळीवर सुरु झाली त्या अनुषंगाने

बालकामगार आणि प्रशासन हा विषय शोधनिबंधात संशोधनासाठी घेतला आहे.

संशोधनाचा हेतू.

- 1 मानवी अधिकार आणि प्रशासन संकल्पना अभ्यासणे.
- 2 मानव अधिकाराच्या अंमलबजावणीसाठी प्रशासनाने केलेली कायद्याचा अभ्यास करणे.
- 3 मानव अधिकार प्रशासकीय कायदे आणि वास्तव परिस्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती.

- 1 प्राथमिक तथ्य संकलन सद्य परिस्थितीचा आढावा सर्वेक्षण व मुलाखतीच्या माध्यमातून घेणे.
- 2 दुय्यम साधनांमध्ये संदर्भ ग्रंथ वर्तमानपत्रे व मासिक.

मानव अधिकाराचा अर्थ.

- 1 मानव अधिकार म्हणजे हक्क आणि प्रतिष्ठा या दृष्टीने सर्व मानव मात्र समान आहेत माणूस समूहाचा भाग असल्याने प्रत्येक मानवाच्या ठाई नैतिक दृष्ट्या हे हक्क अविभाज्यपणे आणि स्वाभाविकपणे असतात असे मानले जाते राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर समाजामधील कायदा निर्मितीच्या प्रक्रिया द्वारे हे हक्क स्पष्टपणे मांडले गेले असून त्यांना स्वामित्व प्राप्त झाले आहे.
- 2 मानव अधिकार म्हणजे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त झालेले अशी अधिकार जे व्यक्तीला सन्मानाने जगण्यासाठी आवश्यक आहेत.
- 3 मानव अधिकार हे असे नैतिक अधिकार आहेत जे प्रत्येक स्त्री पुरुषाला माणूस या नात्याने प्राप्त झाले आहेत.

प्रथम इंग्लंडमध्ये इ.स. 1688 मध्ये रक्तविहीन क्रांती झाली व मानवी हक्काच्या जाणिवेची बीज रुजले 1789 मध्ये रशियात 16 व्या लुईचा अत्याचार वाढला व रशियात रक्तरंजित क्रांती झाली ईश्वराचा अंश मानल्या गेलेल्या राजाच्या हक्कांना मर्यादित करण्याचा प्रयत्न झाला ते जगातील पहिले लिखित मानवी अधिकार पत्र होते हे पत्र म्हणजे ब्रिटिश राज व प्रजा यात झालेला करार होता. शेकडो वर्षांपासून मानव म्हणून व्यक्तीला कोणते

अधिकार असावेत आणि सरकार द्वारा ते कसे सन्मानित केले जावेत हा राजकीय विचारांचा विषय होता 1628 मध्ये अधिकारी 1679 मध्ये बंदी प्रत्यक्ष करण कायदा. 1689 चे अधिकार पत्र 1776 ची अमेरिकन स्वातंत्र्याची घोषणा 1789 ला फ्रेंच राज्यक्रांती नंतर फ्रान्सने मानवी अधिकाराला मान्यता दिली इत्यादी समाधान म्हणजे मानवी अधिकाराच्या वृक्षाला झोपवण्यासाठी टाकलेले खतपाणी होय. याचबरोबर काही परिषदांमधूनही मानवी अधिकारावर प्रकाश टाकला गेला व त्यातील काही निर्णयांना मान्यता मिळाली.

- 1 व्हिएना परिषद यात गुलामाच्या व्यापारावर बंदी घालण्यात आली.
- 2 बर्लिन परिषद व हेग परिषद यात मानवी व्यक्तिमत्त्वाचा दर्जा आणि सन्मानासंदर्भात सविस्तर चर्चा झाली.
- 3 1919 मध्ये राष्ट्रसंघाची मानवी हक्क संबंधात मानवी प्रतिष्ठेसंबंधात घोषणा करण्यात आली.

या सर्व घटना मानवी हक्काच्या दृष्टीने प्रेरक घटना मानता येतील या पार्श्वभूमीवरच मानवी अधिकारांनी कल्पना आकारास हित केली 6 जानेवारी 1941 मध्ये अमेरिकेचे राष्ट्रपती रुझवेल्ट यांनी चार स्वातंत्र्याची घोषणा केली .

- 1 बोलण्याची आणि प्रकटीकरणाचे स्वातंत्र्य.
- 2 प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या मताप्रमाणे धर्मानुसार पूजा साधना करण्याची स्वातंत्र्य.
- 3 भुकेपासून स्वातंत्र्य.
- 4 भयापासून स्वातंत्र्य.

1748 मध्ये स्पिरिट ऑफ द लॉज (कायद्याचा आत्मा) या पुस्तकामध्ये मॉस्क्यू या विचारवंताने सत्ता विभाजनाचा सिद्धांत मांडला होता त्यात तो म्हणतो की सार्वभौम सत्य मध्ये कायदेमंडळ कार्यकारी मंडळ आणि न्याय मंडळ अशी सत्ता विभाजित असावी परस्परांच्या कार्यक्षेत्रात त्यांनी हस्तक्षेप करू नये तसेच अनियंत्रित सत्ता प्रस्थापित होऊ नये यासाठी इतर दोन शाखेचे प्रत्येक शाखेवर नियंत्रण असावी या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांतातून मानवी अधिकाराला एक प्रकारचे बळकटीकरण मिळाले. 1946 मध्ये पार

पडलेल्या सॅनफॅन्सिको परिषदेत जनरल स्मटस यांनी मानवी अधिकाराची भूमिका स्पष्ट करताना ठराव मांडला संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेच्या प्रस्तावनात मानवी अधिकाराची घोषणा 10 डिसेंबर 1950 ला महासभेत झाली 58 राष्ट्रांनी मानवी अधिकार स्वीकृत केला यावेळी मतदान घेण्यात आली तेव्हा आठ देश गैरहजर होते. यात 30 कलमी समाविष्ट करण्यात आली आहे .

मानवी हक्क आणि प्रशासन.

प्राचीन भारतीय वाङ्मयात मानवी हक्काबाबत वर्णन आढळते प्रत्येक मानवाच्या हृदयात देव आहे ही उदात्त दृष्टी आमच्या धर्म व संस्कृतीने दिली आहे सर्व व्यक्ती एकाच परमेश्वराचे अंश असल्यामुळे व्यक्ती व्यक्ती कोणत्या स्वरूपाचा भेदभाव अपेक्षित नाही जगभरात अस्पृश्यता सती प्रथा बालविवाह केशवपण भ्रणहत्या अंधश्रद्धा इत्यादीवर कायद्याने बंदी घालून समाजातील वाईट चालीरीती बंद करण्यात आले आहेत जन्माला आलेला किंवा जन्माला येत असलेल्या मानवाला निसर्गाने काही हक्क प्रदान केले आहेत यांनी सगळी कारखान्यात आधुनिक काळात मानवी हक्क म्हणून संबोधले जाते. आपल्या जीवनाची सुरक्षितता व सन्मानाने जीवन जगण्याचा हक्क प्रत्येकाला निसर्गतः आहे व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या तत्त्वानुसार एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीला गुलाम म्हणून ठेवू शकत नाही त्यामुळेच गुलामगिरीची प्रथा पूर्णता बेकायदेशीर म्हणण्यात आली आहे व्यक्ती कोणत्याही वयोगटातील असली तरी तिची खरेदी विक्री करता येत नाही.

अलीकडच्या काळात दररोज मानवी हक्काची पाया मुली होताना आपण पाहतो अनेक हॉटेलमध्ये बालकामगार दिसून येतात मालक नोकरांची पूर्ण करताना आपण केवळ बघतो इतकेच नव्हे तर आपल्यापेक्षा कमी शिकलेल्या किंवा अशिक्षित व्यक्तीला काही सुशिक्षित मंडळी कमी लागतात दुसऱ्याला कमी लेखणे ही बाब देखील नाही ती दृष्टीने मानवी हक्काच्या पायामल्लीच आहे. प्रशासनाकडून एखाद्या कायद्याने गुन्हा केला असल्यास त्याला दिली जाणारी निरंकुश वागणूक तो अगोदर गुन्हेगाराच्या अगोदर तो एक व्यक्ती आहे याचा विचार पोलीस प्रशासन करत नाही किंवा पोलीस प्रशासनामध्ये व इतर ठिकाणी भरती झालेल्या एका प्रशिक्षण घेणाऱ्या

कर्मचार्याला दिली जाणारी वागणूक ही मानवी अधिकाराची उल्लंघन करणारी आहे त्याप्रमाणे रस्त्यावर वस्तू विकणारे खाद्यपदार्थ विकणारे गाडीवाले रिक्शावाले यांना दिली जाणारी वागणूक ही मानवी हक्काच्या विरोधी आहे स्वच्छता, शौचालय साफ करणार्या व्यक्तींनाया ना देखील दुय्यम स्वरूपाची बातमी दिली जाते. प्रशासनात महिलांचा सहभाग प्रचंड वाढला असला तरी पुरुषाप्रमाणे प्रशासनात महिलांना सन्मानाची वागणूक दिली जात नाही 73 वी 74 वी घटना दुरुस्तीनुसार महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली असली तरी साधे कौटुंबिक निर्णय घेण्याची स्वातंत्र्य महिलांना नाही आजही कित्येक ठिकाणी मागासवर्गीय महिला मानवी हक्क पासून वंचित आहेत किंवा त्यांच्या हक्काची होताना दिसते विशेषता मुस्लिम धर्म महिलांना बंदिस्त जीवन जगावे लागते ग्रामीण भागातील मुलांची आजही चल माझी साधी नोंद होत नाही त्याच्याकडे दुर्लक्ष केले जातात खेळण्याच्या शिकण्याच्या वयामध्ये त्यांना बालकामगार म्हणून राबवून घेतले जातात मतिमंद अनाथ मुलांकडे शासन प्रशासनाचे प्रचंड दुर्लक्ष आहे अशा स्वरूपाने प्रशासन कडून अनेक घटकाकडे दुर्लक्ष होत आहे त्यामुळे मानवी हक्काचे उल्लंघन होताना प्रशासनाकडून दिसते.

संदर्भ ग्रंथ.

- 1 भारताचे संविधान – निधी व न्याय मंत्रालय, भारत सरकार 2011 पृष्ठ क्र. 06, 141, 142
- 2 मानवी हक्क व शिक्षण संस्था राज्यस्तरी परिषद स्मरणिका ऑगस्ट 2019.
- 3 मानवी हक्क – विकास देशपांडे, नॅशनल बुक ट्रस्ट ऑफ इंडिया 2002.
- 4 हमारा सविधान – सुभाष कश्यप,

16. पारंपरिक आहाराच्या माध्यमातून अॅनिमियाचे व्यवस्थापन

प्रा. डॉ. उषा यशवंतराव माने

गृहविज्ञान विभाग प्रमुख

श्री पंडित गुरु पार्डीकर महाविद्यालय सिरसाळा,

ता. परळी वैजनाथ जि. बीड

मो.नं. ९४२०१११९९० maneusha600@gmail.com

प्रस्तावना:-

अॅनिमिया हा विकार म्हणजे मानवी शरीरात लाल रक्त पेशी किंवा हिमोग्लोबिन कमी होणे, हा विकार लहान मुलांपासून ते मोठ्या माणसांपर्यंत स्त्री असो की पुरुष कोणालाही होऊ शकतो. असा रक्तक्षय याला पंडुरोग असे नाव आहे. अतिसूक्ष्म प्रमाणात लागणाऱ्या क्षाराचे प्रमाण शरीरात एकूण क्षाराच्या तुलनेत १ टक्का इतके असते हेमे म्हणजे लोह व ग्लोबिन म्हणजे प्रथिनांचा अभाव या दोन्हीचे मिळून हिमोग्लोबिन तयार होते जे रक्तात असते आणि ते शरीरातील प्रत्येक पेशीपर्यंत ऑक्सिजनचा पुरवठा करण्याचे काम करते. रक्तातील हिमोग्लोबिन पातळी कमी झाल्यास व्यक्तीच्या कार्यक्षमतेवर विपरीत परिणाम होतो भारतातील जवळपास 60 टक्के लोक अॅनिमियाने ग्रस्त आहेत. गरीब परिस्थितीमुळे व्यवस्थित आहार मिळत नाही. परंतु उच्च मध्यमवर्गातील 50 टक्के मुले यांची शिकार आहेत. याची विशेष नोंद घेणे आवश्यक आहे. येथे आहारातील अज्ञान, फस्ट फूडचा वापर व पाश्चात्य जीवन शैलीचे अंधानुकरण कारणीभूत ठरते. म् किशोरवयीन मुलांना 12 ते 14 शारीरिक, मानसिक, सामाजिक विकास होत असतो तेव्हा लोहाची मात्रा भरपूर असणे आवश्यक आहे. किशोरीमध्ये मासिक पाळीतील रक्तस्राव यामुळे अॅनिमिया होऊ शकतो. योग्य आहारामुळे हे टाळता येते. गरोदर माता किशोरी मध्ये याचे प्रमाण

60 ते 70 टक्के दिसून येते. यावर मात करण्यासाठी स्थानिक आणि पारंपरिक आहाराचा वापर उपाय ठरेल.

विषय प्रवेश:-

स्वातंत्र्यप्राप्ती पासून शासन महिलांच्या आरोग्यावर काम करत असून, आजही ॲनिमिया सारख्या विकारापासून आम्ही मुक्त होऊ शकलो नाहीत. याच्या मूळ कारणांचा विचार करत असताना. मानवी जीवनशैलीत झालेले बदल. बदललेल्या आहाराच्या सवयी, याचाही विचार या ठिकाणी होणं अपेक्षित आहे. त्या अनुषंगाने पारंपरिक आहार पद्धतीकडे वळण अत्यंत गरजेच आहे .

उद्देश:-

- 1) आहाराच्या माध्यमातून ॲनिमियाचे व्यवस्थापन करणे.
- 2) पारंपरिक आहार पद्धतीची ओळख निर्माण करून देणे.

संशोधन पद्धती :-

संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केला गेला असून त्याकरिता दुय्यम साधन सामग्री चा वापर केला जाणार आहे दुय्यम सामग्री साठी संशोधन लेख, निबंध, पुस्तके ,मासिके व संकेतस्थळावरील माहिती इत्यादी साधन सामग्रीचा वापर प्रमुख शोध निबंधात केला जाणार आहे.

संबंधित साहित्याचा आढावा :-

सेंटर्स फॉर डिजीज कंट्रोल अँड प्रिव्हेंशन (CDC) नुसार, युनायटेड स्टेट्समधील 65 ते 74 वर्षे वयोगटातील 39.5% पुरुष आणि 21.9% महिलांना ॲनिमियाने ग्रस्त आहेत. वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशन (डब्ल्यूएचओ) च्या अंदाजानुसार ॲनिमिया जगभरातील 5 वर्षाखालील 42% मुलांना आणि 40% गर्भवतींना प्रभावित करते. CDC नुसार, ॲनिमियामुळे युनायटेड स्टेट्समध्ये दरवर्षी 5,633 मृत्यू होतात, जे प्रति 100,000 लोकसंख्येमागे 1.7 मृत्यू आहेत. राष्ट्रीय कौटुंबिक आरोग्य सर्वेक्षणातील निरीक्षणं सांगतात.ॲनिमिया हा भारतीय महिला

आणि मुलांमध्ये सर्वाधिक आढळणाऱ्या आजारांपैकी एक आजार आहे. आज देशात ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त स्त्रिया आणि मुले या आजाराने त्रस्त आहेत

प्रतिबंधात्मक उपाय :-

१) समृद्ध पदार्थांचे नियमित सेवन:-

आहारात लोह तत्त्वाची कमतरता असणे हे रक्तक्षयाचे प्रमुख कारण आहे . भारतीय लोक आपल्या आहाराबाबत सजग नाहीत आणि आजच्या काळात चुकीच्या आहार सवयी व फास्ट फूडचा वापर पाश्चात्यांचे अंधानुकरण करण्यामुळे ज्यांची क्रयशक्ती असूनही उच्चमध्यमवर्गीय मुलांमध्ये त्याचे वाढते प्रमाण चिंताजनक आहे. त्यामुळे आपल्याला आहारात कारळ, तीळ आणि हिरव्या पालेभाज्या, ताजी फळे ,पुर्णकडधान्ये ,मोड आलेली कडधान्ये, अंडी, मांस ,मासे इत्यादी खाद्य पदार्थांचा आहारात समावेश राहिल याची काळजी घेणे अत्यंत आवश्यक आहे . लोहाचे शोषण होण्यासाठी जीवनसत्त्व 'क' महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. यासाठी आहारात प्रामुख्याने लिंबूवर्गीय फळे उदा. लिंबू, संत्री, मोसंबी, आंबा ,अननस ,पेरू ,आवळा ,ताज्या पालेभाज्या. ऋतूनुसार फळे व भाज्या आहारात समावेश असावा. त्यासोबतच मोड आलेली कडधान्ये वापरल्याने आहारात प्रथिनांच्या सोबत जीवनसत्त्वाचा पुरवठा व्हायला मदत होते. कॉपर मॅग्नेशियम जीवनसत्त्वे प्रथिने जीवनसत्त्वे अ जीवनसत्त्व क ही पोषक घटक लोहा सोबत उपस्थित असल्यास लोहाचे शोषण होऊन योग्य प्रकारे पुरवठा व्हायला मदत होते. यासाठी सकस व परिपूर्ण आहार म्हणजेच समतोल आहार घेणे अत्यंत गरजेचे आहे. भारतीय लोकांमध्ये सात्विक व सकस आहार घेण्याची परंपरा वेदांमध्ये आहे. आमची संस्कृती व पारंपारीक सन याची साक्ष देतात. धावपळीच्या आणि धकाधकीच्या जीवनामध्ये याचा विसर आपल्याला पडला आहे. याचीच आठवण करून देऊन पारंपारिक पदार्थांचा व स्थानिक फळे व भाज्याचा आहारात समावेश करून आपन ॲनिमियावर विजय मिळवू.

२) पारंपारिक आहार व पद्धती:-

- १) दही धपाटे.
- २)पोहे +लिंगू .
- ३)पोहे+दही.
- ४) दही मिसळ.
- ५)कोशिंबीर ,रायते.
- ६)पुदिना चटणी भजे.
- ७)मोड आलेल्या कडधान्याची उसळ.
- ८)आंबवलेले पदार्थ इडली डोसा ढोकळा.
- ९)पुरण पोळी दूध.
- १०)फांजी भाजीचे मुटके.
- ११)चिवळ भाजीचे मुटके ,शेंगुळे.
- १२)आळुच्या वड्या.
- १३)पोहे लाडू .
- १४)शेगदाना गुळ पट्टी,लाडू.
- १५)खजूर लाडू .
- १६)डिंक लाडू.

असे कितीतरी पदार्थ सांगता येतील.

३) दुर्लक्षित रान भाज्या :-

उदा.माठ, अगस्ती, चिवळ,तादूळजा, कुजीर, घोळ,फाजी, करटूली,अशा अनेक स्थानिक रानभाज्या आहेत ज्यांचा आपण दैनिक आहारात समावेश करून आपल्या शरीरातील लोह कमतरता दूर करू शकतो.

४) दुर्लक्षित पाले भाज्या :-

शेवगा पाने , बीट पाने,फुलकोबी पाने,मोहरी पाने, मुळा पाने

५) अन्नपदार्थांचे लोह समृद्धीकरण

अ) औद्योगिक समृद्धीकरण:-

आहारात ज्या खाद्यपदार्थांचा नियमित समावेश सर्व स्तरांतील लोकांमध्ये होतो. उदा.मीठ, पीठ, ब्रेड इत्यादी मध्ये फेरस सल्फेट सारखे रासायनिक पदार्थ वापरून लोहाचे प्रमाण वाढू शकतो हे औद्योगिक स्तरावर करणे गरजेचे आहे. त्यासोबत इतर जीवनसत्व समृद्धीकरण आपण याच पद्धतीने करू शकतो.

ब) घरगुती समृद्धीकरण :-

- 1)शेंगदाणा गुळ लाडू+ अळूची पावडर.
- 2) शेंगदाना, कारळ, तीळगुळ, कडीपत्ता, खोबरे चटणी. 3) मेतकूट मध्ये सोयाबीन पीठ +भाजी पावडर.
- 4) भाजी पोळी मध्ये सोयाबीनचे पीठ.
- 5) थालीपीठ भजे डाळीचे वडे यात सोयाबीनचे पीठ तसेच पालेभाज्यांची भुकटी मिसळणे

६) हे लक्षात ठेवा:-

- स्थानिक राज रानभाज्यांचा वापर आहार करा
- पूर्ण कडधान्ये मोड आणून वापरा
- स्वयंपाक घरात लोखंडी भांड्यांचा वापर करा उदा. कढई, उलथने, विळी ई.
- उत्तम दर्जाची प्रथिने मिळण्यासाठी आहारात मांस मासे अंडी दूध दुधाच्या पदार्थांचा वापर करा.
- आंबवलेल्या पदार्थांचा आहारात वापर करा.
- कृमीच्या संसर्गाने रक्तक्षय होतो त्यासाठी व्यक्तिगत व सार्वजनिक स्वच्छतेकडे लक्ष द्या.
- ऋतू नुसार मिळणाऱ्या फळे व भाज्यांचा आहारात समावेश करा

७) हे टाळा :-

जेवणानंतर लगेच चहा पिऊ नका चहातील टॅनिन मुळे लोहाच्या शोषणात अडथळा निर्माण होतो.

जीवनसत्व 'क'युक्त पदार्थ व दूध एकत्र घेणे टाळा.

'करण्या जीवन रक्तक्षय मुक्त

घेऊया दैनंदिन आहार लोहयुक्त'

'समतोल आहार घेऊया

रक्तक्षय आला दूर ठेऊया'

सारांश :-

आरोग्याच्या संदर्भात अभ्यास करत असताना, अॅनिमियाची जागतिक पातळीवरून लोकल पातळीवर आकडेवारी पहाता, अॅनिमियाच्या संदर्भात मोठ्या प्रमाणात काम होण्याची आवश्यकता आहे. अॅनिमियावर काम करत असताना पदार्थांचे समृद्धीकरण आवश्यक आहेच परंतु पारंपारिक आहाराच्या अभ्यासातून लोहाचे समृद्धीकरण करण्याचा दृढ विश्वास निर्माण होतो. यात दुमत असल्याचे कारण नाही. म्हणून या अभ्यासातून पारंपारिक आहाराच्या पद्धतीचा अवलंब करून आम्ही अॅनिमिया मुक्त होऊ शकतो.

संदर्भ :-

- १) <https://mr.vikaspedia.in> अँनिमिया
- २) <https://www.loksatta.com/lokprabha/animia-1506539/> लोकजागर
:अँनिमिया म्हणजे काय –चैताली जोशी -७ जुलै २०१७
- ३) <https://www.manovichar.com/2022/10/Animia-Marathi.html?m=1> अँनिमिया लक्षणे, करणे, प्रकार
- ४) Anemia Facts and Statistics: What You Need to Know How common is anemia? By Heidi Moawad, MD Published on October 21, 2022 Medically reviewed by Steffini Stalos, DO
- ५) <https://www.lokmat.com/sakhi/health/anemia/50-women-and-children-found-anemic-india-national-family-health-survey-nfhs-5-anemia-big-problem-a298/>
- ६) <https://www.manovichar.com/2022/10/Anemia-Marathi.html?m=1>
- ७) <https://www.loksatta.com/lokprabha/vishesha/anemia-1506539/>

17. महिलांचे सक्षमीकरण आणि शासनाचे योगदान

प्रा. मनिषा मारुद्र गाडवे
(गृहशास्त्र विभाग)

“जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाते उध्दारी” आणि “तत्र पार्यस्तू रमन्ते तत्र देखताः।” असे सांगणाऱ्या संस्कृतीचे आपण वारसदर आहोत. स्त्रियांच्या रक्तात समर्पणभाव असल्याने पराता मंदीर बनवण्यासाठी वाटेल तर कसरत करण्यास तयार असते. अनंत आमुची ध्योशक्ती अन् आमुची आशा' अशा प्रकारे अनंत अनंत आशा बाळगून अशी स्त्री वैज्ञानिक युगातील फोफावणाऱ्या प्रवाहात तेवढ्याच ताकदीनं, सक्षमतेने पोहायला सरसवलेली आजची महिला स्वतःची होणारी हेळसांड, स्वतःच्या आरोग्यासुद्धा विचार न करता आज अगदी दुर्गेच्या अवतारात “पटूबाहू” होऊन शासनाच्या दिलेल्या योजनेच्या सिंहावर आरूढ होऊन प्रगतीच्या पथावर अगदी उत्साहानी संघटनेच्या मेळाव्यात उतर आहे.

हळूहळू स्त्रियावरील बंधनाचा जोखड निखळला जाऊन ती पुरुषाच्या खाद्यांला खांदा देऊन संसाराचा रथ ओढण्यास सज्ज झाली आहे. मग बघु या तिला सक्षम बनविण्यासाठी शासन कितपत मोहिम राबवतेय. “महिला सक्षमीकरणामध्ये” प्रयत्नवादी असणारे महिला आर्थिक विकास महामंडळ (मा वम) हा राज्य शासनाचा अंगीकृत

उपक्रम आहे. आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने २४ फेब्रुवारी १९७५ मध्ये 'माविम' ची स्थापना झाली.

ध्येय : चिरंतर विकास प्रक्रियेतून महिलासाठी सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय प्रस्थापित करणे.

उद्देश :

- १) महिलांचे संघटन करणे
- २) महिलांची क्षमता विकसित करणे
- ३) महिलामध्ये आत्मविश्वास वाढविणे
- ४) उद्योजकीय विकास पडवून आणणे
- ५) रोजगाराच्या संधी व बाजारपेठ यांची सांगड घालणे
- ६) महिलांचे शिक्षण, संपत्ती व सत्तेत सहभाग वाढविणे
- ७) स्थायी विकासासाठी स्वयंसहाय्य बचत गटाना संस्थात्मक स्वरूप देऊन बळकट करणे.

महिला सक्षमीकरण एक प्रक्रिया

महिला सक्षमीकरण हा एखादा कार्यक्रम किंवा प्रकल्प नसून ही एक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमध्ये सामील होणारी महिला खऱ्या अर्थाने सक्षम झाली आहे असे तेव्हाच म्हणता येईल, जेव्हा सदर महिला स्वतःसाठी किंवा कुटुंबासाठी स्वतः नियोजन करून त्यानुसार निर्णय घेऊन त्याची अंमलबजावणी करून तिला अपेक्षित असलेले उद्दिष्ट साध्य करू शकेल.

स्वयंसहाय्यता बचत गट हे सक्षमीकरणाचे प्रभावी माध्यम:-

महिला सक्षमीकरणात महिलांचे संघटन हे अत्यंत महत्वाची स्वयंसहाय्य बचत गट हे माध्यम अत्यंत उपयुक्त असून, सर्व क्षेत्रातून

त्यास मान्यता मिळालेली आहे. स्वयंसहाय्य बचत गटाच्या माध्यमातून महिला केवळ संघटित होत नाहीत, तर स्वतःच्या कष्टातून काही बचत करतात व त्यामूधन एकमेकींना अडीअडचणीत आर्थिक मदत करतात. यातूनच पुढे छोटे मोठे व्यवसाय करून आर्थिक उन्नतीकडे वाटचाल करतात. या सर्व प्रक्रियेतून एकंदरीत महिलाना स्वतःच्या अस्तित्वाची व स्वत्वाची जाणीव होते. सुरूवातीस केवळ 'मी' चाच विचार करणाऱ्या महिला कालांतराने 'आम्ही' चा विचार करू लागतात. त्याचबरोबर कुटुंब व गाव विकासाचाही त्या विचार करू लागतात व त्यात पुढाकार घेतात म्हणूनच एकंदरीत महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत स्वयंसहाय्य बचत गटाची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरते. महाराष्ट्रातील एकूण ३३२ तालुक्यातून माविम १३०३६ गावात पोहचू शकले. ५३४२५ स्वयंसहाय्य बचत गटाच्या माध्यमातून ६५९२९९ महिला संघटन झाले आहे. सदर महिलांची बचत एकूण ६३.४४ कोटी आहे. बचत गटास ४% व्याजदर ठेवून शासनाने महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतला.

सक्षमता वृद्धीपर प्रशिक्षण :

स्वयंसहाय्यता बचत गट संकल्पनाच्या माध्यमातून महिलांना प्रशिक्षण दिले जाते. लेखा प्रशिक्षण, नेतृत्व विकास, लिंगसमभाव संचेतना, कार्यात्मक साक्षरता, पंचायत राज, गावस्तरीय समिती, अशा प्रकारे महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी शासन प्रयत्नात आहे.

महिला सक्षमीकरणात शासनाची घोडदौड :-

आर्थिक - महिलांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी विविध छोट्या-मोठ्या उद्योगधंद्यावर भर दिला जात आहे. शेती आधारीत शेळीपालन, भाजी विक्री, फलोत्पादन, मत्स्य व्यवसाय आदी तसेच बिगर शेती व्यवसाय -

शिवणकाम, किराणा दुकान, ब्यूटी पार्लर, रेडीमेड गारमेंट, खाणावळ आदीसाठी कर्जपुरवठा कमी दरात करून व्यवसायास प्रोत्साहन दिले आहे.

सामाजिक - समाजातील वाईट प्रवृत्ती जसे दारू, हुंडा, बालविवाह अशा प्रथाना आळा घालण्यात महिला सक्रीय पुढाकार घेतात. राजकीय शासनाच्या योजनेनुसार आता पर्यंत विविध गटाच्या माध्यमातून १९०५ महीला सरपंच / पंचायत समिती / जिल्हा परिषद सदस्य / सभापती या पदावर निवडून आल्या.

तेजस्वीनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम :

- आंतरराष्ट्रीय कृषी विकास निधी सहायित "तेजस्वीनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम " महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने सन २००७ पासून मंजूर करण्यात आला.
- स्वयंसहाय्य बचत गट लोकसंस्था उभारणे.
- बचतगटाना सूक्ष्मपतपुरवठा सेवा उपलब्ध करून देणे.
- उपजिविका व उद्योजकता विकास.
- महिला सक्षमीकरण व सामाजिक समानता.

अशा प्रकारे महिला सक्षमीकरणातून शासनाची योजना

- १) शासकीय महिला वसतीगृहे
- २) महिला संरक्षण गृहे अनैतिक व्यापार प्रतिबंध अधिनियम १९५६ अन्वये.
- ३) आधारगृहीत सुधारित माहेर योजना
- ४) महिला मंडळाना सहाय्यक अनुदान
- ५) व्यवसायिक प्रशिक्षणासाठी मुलीना विद्यावेतन

६) स्वयंरोजगारासाठी महिलाना व्यक्तिगत अनुदान

७) निराश्रीत विधवाच्या मूलीसाठी विवाह अनुदान

८) अनाथ मुलींच्या विवाहासाठी अर्थसहाय्य

९) देवदासीसाठी कल्याणकारी योजना

अ) निर्वाह अनुदान ब) देवदासीना विवाहासाठी अनुदान क) शैक्षणिक

मदत

ड) संस्थाना प्रोत्साहनपर अनुदान इ) देवदासीच्या मुलामुलीसाठी वसतीगृहे,

१०) बहुदेशीय महिला केंद्र

११) हुंडा दक्षता समिती

१२) कामधेनू योजना

१३) महिला व बालकल्याण समिती

१४) महिला करिता महिला समूपदेशन केंद्रे

१५) दुर्गम भागातील शेतकऱ्यांच्या कुटूंबातील मूलांचा सामुहीक विवाहासाठी अनुदान

१६) घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा २००५ जम्मू-कश्मीर वगळून सर्व देशभर लागू करण्यात आला.

महिला सक्षमीकरणात - केंद्रशासनाचे योगदान

१) नोकरी करणाऱ्या महीलासाठी वस्तीगृहे

२) अल्पमुदती निवास

३) स्टेप स्वाधार

४) पायलेट प्रोजेक्ट यामध्ये संकटात सापडलेल्या वेश्या व्यवसायातून सुटका झालेल्याचे पूर्वसन योजना राबविण्यात येतात. राज्य महिला

आयोगातर्फे महालावर अन्यायाचे निराकरण करण्यासाठी आयोगाची स्थापना दिनांक २५ जानेवारी १९९३ रोजी केली.

महिला आयोगाचे कार्यक्षेत्र खालीलप्रमाणे :

- १) महिलांच्या संरक्षणात्मक कायद्याचा भंग झाल्यास योग्य त्या न्यायाधिकरणाकडे तक्रार दाखल करणे न्यायालयालयालयामध्ये उपस्थित राहून आपले मत मांडणे
- २) गरीब पिडीत स्त्रियांना त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचारास लढा देता यावा यासाठी मोफत सल्ला व मार्गदर्शन करणे
- ३) स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारांच्या केसेसवर लक्ष ठेवून चौकशी करणे, पोलीस कारवाईवर लक्ष ठेवणे
- ४) स्त्रियांना कामाच्या ठिकाणी विविध उद्योगधंद्यात होणारे आजार, शैक्षणिक सुविधा, काठिकाणी लैंगिक इतर समस्यांचा अभ्यास करून महिलाविषयक धोरणासाठी राज्य शासनास मदत करणे तसेच मार्गदर्शन करणे इ. कार्यक्षेत्र महिला आयोगाच्या मर्यादेत येते.

शासन 'महिला व बालकल्याण' क्षेत्रात उत्तम कामगिरी करणाऱ्या समाजसेविका स्वयंसेवी संस्था यांना पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर पुरस्कार देऊन भूषविते तसेच स्त्री शक्ती पुरस्कार, डॉ. दुर्गाबाई देशमुख पुरस्कार असे पुरस्कार ज्या महिलानी आयुष्याशी झगडून, सामाजिक परिस्थिती झगडून इच्छित ध्येय मिळवलेले असते अशांना देण्यात येतो. शासनाने वचनपूर्तीच्या दिशेने ऐतिहासिक पाऊल जाहीर आभार मानावे इतक्या मोलाचे शासनाने महिला स्वयंसहाय्य गटाकरता ४% इतक्या की व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करून देण्याची घोषणा केली आहे. एकूण

व्याजदरापैकी फक्त ४% व्याज महीलानी उर्वरित ७% पर्यंत व्याज शासन भरणार आहे.

तसेच तेजस्वीनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमांतर्गत लाईव्हलीहूड ऑफीसरच्या कामाच्या जबाबदाऱ्या

१) सी.एम. आर. सी. गावातील बचत गटाच्या बैठका घेणे.

२) सर्वेक्षण करणे,

३) प्रस्ताव करणे.

४) लाईव्हलीहूड क्लस्टर तयार करणे.

५) प्रशिक्षणाचे नियोजन करणे.

६) मार्केटिंग अँड व्हटायझिंग अँडिंग करणे.

७) डॉक्यूमेंटेशन करणे.

८) इतर जबाबदाऱ्या कार्यक्रम शासन राबवित आहे.

अशा प्रकारे महिला सक्षमीकरणामध्ये शासनाचे बहुमूल्य असे कार्य आहे. महीलांची सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे.

'The angels, sining unto one another can find among their burning terms of love None so devotional as that of Mother.

जगातील थोर कवीन मातेविषयी काढलेले उदगार तर अशी ही माना आता केवळ उंबरठ्यातच न रहाता अवकाशात झेप घेणारी क्रूरताना गाजला. मैदानावर खेळत लढवणारी सानिया मिर्झा आणि शेतातून सोनं पिकवून तसेच प्रत्येक क्षेत्रात धाव घेणारी स्त्री आघाडी प्रगतीपथावर आहे. शासन महीला विकासासाठी दरदिवशी नवीन योजना आखतेय, अगदी खेड्यापाड्यात शहरात रेडिओ, दूरदर्शन, इंटरने माध्यमातून स्त्री जागृती

करत आहे. आणि "पराधीन आहे जगती जन्म हा मूलीचा' हे अगदीच खोटं आणि कालबाह्य ठरत आहे.

संदर्भ सुची —

- १) स्त्री चळवळीची वाटचाल, वि.रा. देव, सुगावा प्रकाशन, पहिली आवृत्ती 2002 पान क्र. 13
- 2) जागतिकीरणाचे भारतीय स्त्रियांवरील परिणाम, प्रा. त्रिशाला कदम, इचलकरंजी प्रबोधन प्रकाशन, ज्याती सप्टेंबर 2005 पान क्र. 51.
- 3) स्वातंत्र्योत्तर भारतीय स्त्री, डॉ. शोभती चंद्रकला हाटे, सुधारित द्वितीयावृत्ती, ऑगस्ट 1985.
- 4) महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या — डॉ. शुभांगी गोटे — गव्हाणे.
- 5) उद्योजक — ऑगस्ट 2002.
- 6) साजाहिल सकाळ — मार्च 2006
- 7) उद्योजक — जून 2002
- 8) समाज कल्याण — एप्रिल 2006
- 9) विनोबा भावे- 'स्त्री शक्ती', परधाम प्रकाशन पवनार पृ.क्र.९८६
- 10) डॉ. प्रभाकर देशमुख - आर्थिक धोरणे आणि नियोजन पृ.क्र.१७५
- 11) दिपक अहिरे, उद्योजक एप्रिल २००६ पृ.क्र. २०
- 12) भारतीय स्त्री जीवन - डॉ.लिला पाटील, मेहता पब्लिकेशन हाऊस पुणे २ आवृत्ती १९९८
- 13) जागतिकीकरणाचे भारतीय स्त्रियांवरील परिणाम, प्रा. त्रिशाला कदम इचलकरंजी प्रबोधन प्रकाशन — ज्योती सप्टेंबर २००५ पृ.क्र. ५१

18. एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) योजना

प्रा.अर्चना कुंडलिकराव चवरे,

गृहशास्त्र विभाग,

वसंतदादा पाटील कॉलेज, पाटोदा .

ई मेल- chavarearchana7@gmail.com

प्रस्तावना:-

बाल कुपोषण हा नेहमीच राष्ट्रीय चिंतेचा विषय राहिला आहे. भारत सरकारने वेळोवेळी सुरू केलेले विविध आरोग्य कार्यक्रम लक्षित समुदायापर्यंत पुरेशा प्रमाणात पोहोचले नाहीत. १९७४ मध्ये, भारताने मुलांसाठी एक सुस्पष्ट राष्ट्रीय धोरण स्वीकारले. या धोरणाच्या अनुषंगाने सेवांच्या सुटसुटीत संचसह एक समग्र बहुकेंद्री कार्यक्रम सुरू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या निर्णयामुळे एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) योजना तयार करण्यात आली – जी भारतसरकारच्या सर्वात प्रतिष्ठित आणि प्रमुख राष्ट्रीय मानव संसाधन विकास कार्यक्रमांपैकी एक आहे.

ही योजना २ ऑक्टोबर १९७५ रोजी ३३ (४ ग्रामीण, १८ शहरी, ११ आदिवासी) ब्लॉकमध्ये सुरू करण्यात आली. गेल्या २५ वर्षांमध्ये, त्याचा उत्तरोत्तर विस्तार करण्यात आला आणि सध्या त्यात ५६१४ (केंद्रीय ५१०३, राज्य ५११) प्रकल्प आहेत ज्यात ५३०० सामुदायिक विकास गट आणि ३०० शहरी झोपडपट्ट्या समाविष्ट आहेत; ६ वर्षांखालील ६० दशलक्ष मुले आणि १६ ते ४४ वर्षे वयोगटातील १० दशलक्षाहून अधिक स्त्रिया आणि २ दशलक्ष स्तनदा माता. ICDS अंतर्गत एकूण लोकसंख्या ७० दशलक्ष आहे, जी एक अब्ज लोकसंख्येच्या अंदाजे ७ टक्के आहे. या योजनेचा मुख्य भर ७५ टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या

असलेल्या गावांवर आहे. शहरी झोपडपट्ट्या हे देखील कार्यक्रमाचे प्राधान्य क्षेत्र आहे.

उद्दिष्टे

योजनेची मुख्य उद्दिष्टे आहेत :

०-६ वर्षे वयोगटातील बालके आणि गरोदर व स्तनदा मातांच्या आरोग्य आणि पोषण स्थितीत सुधारणा.

त्यांच्या मृत्यूचे प्रमाण आणि शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी होते.

मुलांच्या योग्य मानसिक, शारीरिक आणि सामाजिक विकासासाठी मजबूत पायाची तरतूद.

मातृशिक्षण आणि तिचे स्वतःचे आरोग्य आणि पोषण आणि तिच्या कुटुंबाची काळजी घेण्याची क्षमता वाढवणे

बाल विकासाला चालना देण्याच्या उद्देशाने विविध विभाग आणि कार्यक्रमांमध्ये धोरण आणि अंमलबजावणीचा प्रभावी समन्वय.

लाभार्थी

योजनेची लाभार्थी आहेत:-

०-६ वर्षे वयोगटातील मुले

गरोदर आणि स्तनदा माता

१५-४४ वर्षे वयोगटातील महिला

१९९१ पासून किशोरवयीन मुलींना १८ वर्षांपर्यंतचे अनौपचारिक शिक्षण आणि आरोग्य आणि पोषण विषयक प्रशिक्षण.

सेवा

कार्यक्रम सेवा सुविधा प्रदान करतो जसे:

i) पूरक पोषण

ii) जीवनसत्व अ

- iii) लोह आणि फॉलिक ऍसिड गोळ्या
- iv) लसीकरण
- v) आरोग्य तपासणी
- vi) किरकोळ आजारांवर उपचार
- vii) संदर्भ सेवा
- viii) महिलांना आरोग्य आणि पोषण विषयक अनौपचारिक शिक्षण
- ix) ३-६ वर्षांच्या मुलांना प्रीस्कूल शिक्षण आणि
- x) पाणी, स्वच्छता इ. इतर सहाय्यक सेवांचे अभिसरण.

या सेवा लक्षित समुदायाला केंद्रबिंदू असलेल्या 'अंगणवाडी' (AWC) वर विस्तारित करण्यात आली आहे जी समाजाच्या सहज आणि सोयीस्कर पोहोचात आहे. AWC चे व्यवस्थापन मानद महिला सेविका 'अंगणवाडी सेविका' (AWW) द्वारे केले जाते. जो प्रमुख समुदाय स्तरावरील कार्यकर्ता आहे. ती स्थानिक समुदायातून खास निवडलेली आणि प्रशिक्षित महिला आहे, ज्याचे शिक्षण हायस्कूलपर्यंत झाले आहे. ती बालविकास, लसीकरण, वैयक्तिक स्वच्छता, पर्यावरणीय स्वच्छता, स्तनपान याविषयी ३ महिने प्रशिक्षण घेते. प्रसूतीपूर्व काळजी, किरकोळ आजारांवर उपचार आणि 'जोखीम असलेल्या' मुलांची ओळख. तिला प्रोत्साहन म्हणून अल्प मानधन मिळते. समाजातील AWW च्या उपस्थितीचा एक समन्वयात्मक प्रभाव आहे कारण ती आरोग्य कर्मचारी आणि समुदाय यांच्यात संपर्क साधते. आरोग्याशी अभिसरण, चांगले माता आणि बाल आरोग्य, कुटुंब नियोजन सेवांबाबत जागरूकता वाढवते, विकृतीवरील उपचार आणि मृत्युदर कमी करण्यास मदत करते. अंगणवाडी लसीकरण, विटॅमिन ए, लोह आणि फॉलिक ऍसिड गोळ्यांचे वितरण आणि किरकोळ आजारांवर उपचार आणि प्रथमोपचार यासाठी मध्यवर्ती बिंदू म्हणून काम करते. अंगणवाडी हे ऑक्झिलरी नर्स-मिडवाइव्हज (ANM) द्वारे चालवल्या जाणाऱ्या आरोग्याशी संबंधित क्रियाकल्पांचे ठिकाण

देखील आहे. प्रत्येक अंगणवाडी ग्रामीण आणि शहरी भागातील अंदाजे १००० लोकसंख्येची आणि आदिवासी भागात ७०० लोकसंख्येची देखरेख करते. सध्या प्रति प्रकल्प/ब्लॉक सरासरी १२५-१५० अंगणवाडी आहेत.

पूरक पोषण

६ महिने ते ६ वर्षे वयोगटातील मुले, कमी उत्पन्न गटातील कुटुंबातील गरोदर आणि स्तनदा माता यांना वर्षातील ३०० दिवस पुरक पोषण च्या सुविधेचा लाभ घेण्यास पात्र आहे. ३०० कॅलरीज आणि ८ ते १० ग्रॅम प्रथिने ६ वर्षांखालील सर्व बालकांना दिली जातात ज्यात सौम्य (ग्रेड I आणि II) कुपोषण आहे, दररोज तर गरोदर (तृतीय तिमाही) आणि स्तनदा मातांना (स्तनपानाचे पहिले ६ महिने) ६०० कॅलरी आणि २० ग्रॅम प्रथिने दिले जातात. अन्नाचा प्रकार राज्यानुसार बदलतो. सहसा त्यात अंगणवाडीत शिजवलेले गरम जेवण असते. त्यात डाळी, तृणधान्ये, तेल, भाज्या आणि साखर यांचे मिश्रण असते. काही अंगणवाडी 'रेडी टू इट' जेवण देतात तर काही इतर एजन्सी जसे CARE, World Food Program (WFP) २ वर्षांखालील मुलांसाठी, गरोदर आणि स्तनपान करणारी महिलांसाठी २-४ आठवडे 'टेक-होम' धोरण राबवत आहेत.. 'टेक-होम' प्रॅक्टिसमुळे दैनंदिन उपस्थितीची समस्या सोडवली जाते आणि अंगणवाडी सेविकांचा बराच वेळ वाचतो, तर अन्न वाटून घेणे बंधनकारक आहे आणि इंडेक्सच्या लाभार्थ्याला त्याचा फक्त एक भाग मिळतो. अन्न वाटणीमुळे कौटुंबिक बंध मजबूत होतात, तरीही कुपोषणातून बरे होण्यास विलंब होतो. दुसरीकडे, अंगणवाडी मध्ये गरम जेवण शिजवणे आणि वितरीत करणे, स्थानिक महिलांशी जवळचे संबंध विकसित करण्याची आणि आरोग्य आणि पोषण या विषयावर अनौपचारिक शिक्षण घेण्याची चांगली संधी प्रदान करते. हे समुदाय एकरूपीकरण आणि सहभागासाठी चांगली संधी देखील प्रदान करते, जरी ते निश्चितपणे अंगणवाडी सेविकांच्या कार्यभारात भर घालते. स्थानिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी एक लवचिक दृष्टीकोन हे उत्तर असल्याचे दिसते. अयोग्य

साठवणूक सुविधा, खराब गुणवत्ता आणि पूरक पोषणाची ची कमतरता, अनियमित अन्न पुरवठा, खराब दळणवळण, चोरी आणि इतर अशा प्रकारच्यासमस्या काही राज्यांमध्ये लक्षात आल्या आहेत आणि सुधारात्मक प्रशासकीय उपाय आवश्यक आहेत.

लसीकरण

अंगणवाडी सेविकांसाठी निश्चित दिवस लसीकरण सत्र आयोजित करण्यात मदत करते. प्राथमिक आरोग्य सेवा केंद्र (PHC) आणि त्याच्या पायाभूत सुविधा राष्ट्रीय वेळापत्रकानुसार अर्भक आणि गर्भवती मातांचे लसीकरण करतात. अंगणवाडी सेविका व्यायामामध्ये मदत करते; संपूर्ण माहिती सुनिश्चित करण्यासाठी नोंद ठेवते आणि नोंद केलेल्या प्रकरणांचा पाठपुरावा करते. पल्स पोलिओ आणि कुटुंब नियोजन मोहिमेसाठी विशेष मोहिमेसाठी देखील तिच्या सेवांचा वापर केला जात आहे. अशा प्रकारच्या क्रियाकलापांमुळे तिच्या इतर कर्तव्यांवर विपरीत परिणाम होतो आणि ICDS कार्यक्रमाशी तिची बांधिलकी कमी होत असल्याचे दिसून आले आहे.

आरोग्य तपासणी आणि संदर्भ सेवा

आरोग्य तपासणी उपक्रमामध्ये ६ वर्षांखालील सर्व मुलांची काळजी, गर्भवती महिलांची प्रसूतीपूर्व काळजी आणि स्तनदा मातांची प्रसवोत्तर काळजी यांचा समावेश होतो. अंगणवाडी सेविका आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील कर्मचारी एकत्र काम करतात आणि नियमित तपासणी, शरीराच्या वजना नोंद, लसीकरण, कुपोषणाचे व्यवस्थापन, अतिसार, जंतनाशक आणि इतर लहान आजारांवर उपचार करतात. अंगणवाडीमध्ये, मुले, किशोरवयीन मुली, गर्भवती महिला आणि स्तनदा मातांची नियमित अंतराने लेडी हेल्थ व्हिजिटर (LHV) आणि सहाय्यक नर्स-मिड-वाइफ (ANM) द्वारे तपासणी केली जाते. कुपोषित आणि आजारी बालके ज्यांचे व्यवस्थापन ANW/AWW द्वारे केले जाऊ शकत नाही, त्यांना ICDS द्वारे संदर्भ

सेवा पुरविल्या जातात. अशी सर्व प्रकरणे अंगणवाडी सेविकांद्वारे सूचीबद्ध केली जातात आणि वैद्यकीय अधिकाऱ्याकडे पाठविली जातात.

ग्रोथ मॉनिटरिंग प्रमोशन (GMP)

आरोग्य आणि पोषण संबंधित सेवांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्यासाठी हे एक महत्त्वाचे साधन आहे. ३ वर्षांखालील मुलांचे वजन महिन्यातून एकदा केले जाते आणि ३ ते ६ वर्षांपेक्षा जास्त वयाच्या मुलांचे वजन दर तिमाहीत केले जाते. अंगणवाडी सेविका सामान्यतः वाढ निरीक्षण क्रियाकलापांसाठी निश्चित दिवस लसीकरण सत्रे किंवा 'टेक-होम' रेशन संकलन दिवस वापरते. वाढीचा विलंब किंवा कुपोषण, जर असेल तर ते शोधण्यासाठी वाढीचा तक्ता केला जातो. हा उपक्रम दुर्दैवाने अनेक कारणांमुळे फारसा यशस्वी झालेला नाही. यापैकी काही अंगणवाडी सेविका तसेच आई यांची वजन उचलण्याची अनियमित पद्धत; वजनाचे यंत्र/वृद्धी तक्ते उपलब्ध नसणे; वजन नोंदणी ज्ञानाचा अभाव आणि अंगणवाडी सेविकानां वेळेची कमतरता यामुळे गैरसमज आहे. या उपक्रमासाठी खूप वेळ, प्रशिक्षण, पर्यवेक्षण आणि समर्थन आवश्यक आहे.

अनौपचारिक आणि पूर्वप्राथमिक शिक्षण

अंगणवाडीसेविकाद्वारे दिले जाणारे अनौपचारिक पोषण आणि आरोग्य शिक्षण हे १५-४४ वयोगटातील महिलांना त्यांच्या स्वतःच्या आरोग्य आणि पोषण गरजा तसेच त्यांच्या मुलांची आणि कुटुंबांची काळजी घेण्यास सक्षम बनवण्याचे उद्दिष्ट आहे. अंगणवाडीमध्ये सहभागी सत्रे, गृहभेटी आणि लहान गट चर्चा याद्वारे शिक्षण दिले जाते. बाल संगोपन, अर्भक आहार पद्धती, आरोग्य मालिकेचा वापर, वैयक्तिक स्वच्छता, पर्यावरण स्वच्छता आणि कुटुंब नियोजन याशी संबंधित मूलभूत आरोग्य आणि पोषण संदेश हे अंगणवाडीसेविकाद्वारे समाविष्ट केलेले नेहमीचे घटक आहेत.

बालपणीची काळजी आणि पूर्वप्राथमिक शिक्षण ही ICDS कार्यक्रमाची आणखी एक महत्त्वाची क्रिया आहे. हे ६ वर्षांपर्यंतच्या मुलांच्या एकूण विकासावर लक्ष केंद्रित करते. हे मातांच्या हस्तक्षेपाद्वारे लहान मुलांना (<३ वर्षे) लवकर उत्तेजन देते. या कोवळ्या वयात आई ही सर्वोत्तम शिक्षिका असते. १९९१ मध्ये, ११-१८ वर्षे वयोगटातील शाळा सोडलेल्या आणि इतर किशोरवयीन मुलींचा देखील आरोग्य आणि पोषण शिक्षण, साक्षरता, मनोरंजन आणि कौशल्य निर्मितीसाठी ICDS कक्षामध्ये समावेश करण्यात आला आहे. सध्या ही योजना फक्त ५०७ प्रकल्पांमध्ये उपलब्ध आहे. पूर्वप्राथमिक शिक्षणाने मुलांच्या विकासात मोठा हातभार लावला आहे. हे शाळेतील नावनोंदणी आणि टिकवून ठेवण्यास प्रोत्साहन देते. हे ICDS लाभार्थी मुलांना उच्च मनोसामाजिक विकास साधण्यास मदत करते. सेंट्रल टेक्निकल कमिटी (सीटीसी)-आयसीडीएस द्वारे केलेल्या दोन वेगळ्या अभ्यासांमध्ये हे विपुल प्रमाणात स्पष्ट झाले. केंद्रीय तांत्रिक समिती -ICDS च्या देखरेखीखाली १९९३ मध्ये नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ न्यूट्रिशन (NIN) ने आंध्र प्रदेश, केरळ आणि तामिळनाडू येथे केलेल्या एका निरीक्षणात असे दिसून आले की उच्च मनोसामाजिक विकास लाभ तरुण वयोगटासाठी अधिक लागू होते (३६-४७ महिने) जुन्या गटापेक्षा (४८-७२ महिने). दोन्ही गटांनी, ICDS नसणाऱ्या गटापेक्षा खूप चांगले गुण मिळवले. या अत्यंत महत्त्वाच्या निरीक्षणाच्या आधारे, वयाच्या विशिष्ट अभ्यासक्रमाची ओळख करून देण्याची शक्यता तपासणे आवश्यक आहे. ICDS मध्ये पूर्वप्राथमिक शिक्षण ३-६ वर्षे वयोगटासाठी आहे. लहान मुलांना त्यांच्या आईच्या माध्यमातून शिक्षण दिले जाते. मातांसाठी अनौपचारिक शिक्षण हा त्यांच्या KAP मध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न आहे. असा युक्तिवाद केला गेला आहे की बौद्धिक विकास ३ १/२ ते ४ वर्षांनी स्थापित होतो, अंगणवाडीमध्ये २-३ वर्षांच्या मुलांना काही प्रकारचे थेट शिक्षण दिले जाऊ शकते. आधीच ओझ्याने दडलेल्या अंगणवाडी सेविकांच्या सध्याच्या वचनबद्धता आणि लहान वयात

गटशिक्षणाच्या विरोधात अनेक बाल मानसशास्त्रज्ञांचे मत लक्षात घेऊन यावर विस्तृत चर्चा आवश्यक आहे.

केंद्रीय तांत्रिक समिती (CTC)-ICDS

महिला आणि बाल विकास विभागाला तांत्रिक आणि वैज्ञानिक सहाय्य देण्यासाठी भारत सरकारच्या तत्कालीन समाज कल्याण मंत्रालयाने ३० जून १९७६ रोजी आरोग्य आणि पोषण यावर केंद्रीय तांत्रिक समिती (CTC) स्थापन केली होती. नवी दिल्ली येथे केंद्रीय कक्ष स्थापन करण्यात आला:

ICDS च्या आरोग्य आणि पोषणावर देखरेख करण्यासाठी आरोग्य विभागांना मदत करणे. ICDS च्या प्रेरक आणि सतत शैक्षणिक क्रियाकलापांचे निरीक्षण करा वार्षिक सर्वेक्षण आणि संशोधन अभ्यास हाती घेऊन सेवांचा प्रवाह आणि उपलब्धता आणि ICDS लाभार्थ्यांवर त्यांचा प्रभाव यांचे मूल्यांकन करा.

वैद्यकीय अधिकारी आणि ICDS च्या आरोग्य कार्यकर्त्यांसाठी अभिमुखता आणि प्रशिक्षण अभ्यासक्रम आयोजित करा.केंद्रीय तांत्रिक समितीद्वारे विकसित केलेल्या निरीक्षण कार्यक्रमाची सुरळीत अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी विविध स्तरावरील कार्यकर्त्यांच्या परस्परसंवादाला प्रोत्साहन देते. केंद्रीय तांत्रिक समितीने तज्ञांच्या सल्लामसलत करून विविध श्रेणीतील कार्यकर्त्यांसाठी एक प्रभावी एकसमान अभ्यासक्रम तयार केला आहे. प्रशिक्षण अभ्यासक्रमाचे उद्दिष्ट एक व्यापक प्रशिक्षण संच प्रदान करणे आहे जे स्थानिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरेसे लवचिक आहे. केंद्रीय तांत्रिक समिती -ICDS द्वारे आयोजित प्रशिक्षण वेळापत्रकांव्यतिरिक्त, पर्यवेक्षक आणि बाल विकास प्रकल्प अधिकारी (CDPO) यांना नोकरीचे प्रशिक्षण देखील दिले जाते.

संदर्भसूची :-

- १) सामुदायिक विकास, विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण -डॉ. उज्वला वैरागडे/प्रा. विद्युलता मुळे
- २)सामुदायिक विकास विस्तार शिक्षण – प्रा.बी.वी.तिजारे
- ३) Ministry of Human Resource Development, Department of women and Development. Annual Report 1995–96 Part IV. Government of India Press New Delhi. 5-6
- ४) Sachdev Y. Integrated Child Development Services Scheme and Nutritional Status of Indian Children. Jr. Tropical Pediatrics. 1995; 41:123–128.
- ५) Kapil U. Monitoring and continuing education system in ICDS scheme. A module for National Health Programme, Indian Paediatrics. 1989; 26:863–867.

19. एकात्मिक बालविकास सेवा योजना (ICDS) अंतर्गत पोषण विषयक कार्यक्रम

प्रा. मीनाक्षी पांडुरंगसा बोरीवाले

विषय – गृहविज्ञान

श्री योगानंद स्वामी कला महाविद्यालय, वसमत

प्रस्तावना :

एकात्मिक बालविकास सेवा ६ वर्षा खालील बालकांच्या विकासासाठी कार्यरत आहे. एकात्मिक बालविकास सेवा योजनाची अंमलबजावणी करणे हे ICDS आयुक्तालयाचे कर्तव्य आहे. लहान बालकांना पोषण, आहार, आरोग्य, नीगा आणि शालापूर्व शिक्षण इत्यादी सेवा पुरवल्या जातात. एकात्मिक बालविकास सेवा योजना हा जगातील सर्वात मोठा समुदायावर आधारित कार्यक्रम असून ही योजना ६ वर्षापर्यंतच्या मुलांसाठी, गर्भवती आणि स्तनदा माता आणि १६-४४ वर्षे वयोगटातील महिलांसाठी आहे. लक्षित समुदायाचे आरोग्य पोषण आणि शिक्षण सुधारणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट असून २ ऑक्टोबर १९७५ रोजी सुरू झालेल्या या योजनेने आज ४७ वर्षे पूर्ण केले आहेत. या लेखात ICDS च्या योजनेची अंमलबजावणी, कार्य याबद्दलचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. दुय्यम साहित्य आणि सरकारी दस्तावेजांमधील उपलब्ध असलेल्या माहितीच्या मदतीने विश्लेषण केले गेले आहे.

बालकुपोषण हा नेहमीच राष्ट्रीय चिंतेचा विषय राहिला असून भारत सरकारने वेळोवेळी सुरू केलेले पोषण व आरोग्यविषयक कार्यक्रम अद्याप ही कुपोषणग्रस्त भागात राहणाऱ्या समुदायापर्यंत पुरेशा प्रमाणात

पोहचले नाहीत. मुले हे देशाचे भावी मानव संसाधन आहेत. महिला आणि बालविकास मंत्रालय मुलांच्या कल्याण, विकास आणि संरक्षणासाठी विविध योजना राबवत आहे. २ ऑक्टोबर १९७५ रोजी सुरू करण्यात आलेली एकात्मिक बालविकास सेवा योजना ही भारत सरकारच्या प्रमुख कार्यक्रमापैकी एक आहे. ही योजना बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात विस्तारित करण्यात आलेली आहे. ICDS ही योजना २ ऑक्टोबर १९७५ रोजी ३३ ब्लॉकमध्ये सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेचा विस्तार केला गेला असून त्यात ५६१४ प्रकल्प आहेत. ही राज्य सरकार आणि केंद्रशासीत प्रदेशांद्वारे लागू केलेली केंद्र पुरस्कृत योजना असून आता या योजनेचे अंगणवाडी सेवा असे नाव करण्यात आले आहे. सध्या ७०७६ प्रकल्प मंजूर करण्यात आले आहेत. महाराष्ट्रात ग्रामीण भागात ३६४ प्रकल्प व शहरी झोपडपट्टी भागात १०४ प्रकल्प आहेत. या योजनेचा मुख्य भर ७५ टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या गावांवर आहे. शहरी भागातील झोपडपट्ट्यादेखील या योजनेत सामील आहेत.

ICDS ची उद्दिष्टे:

ICDS ची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. वय ० ते ६ वर्ष वयोगटातील बालके आणि गर्भवती व स्तनदा मातांच्या आरोग्य आणि पोषण स्थितीत सुधारणा करणे.
२. मृत्यु, विकृती, कुपोषण आणि शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी करणे.
३. मुलांच्या योग्य मानसिक, शारीरिक आणि सामाजिक विकासासाठी पायाची उभारणी करणे.
४. मातृशिक्षण, तिचे आरोग्य, पोषण आणि कुटुंबाची काळजी घेण्याची क्षमता व ज्ञान वाढविणे.

५. बालविकासाला चालना देण्यासाठी विविध विभागांमध्ये धोरण आणि अंमलबजावणीचा प्रभावी समन्वय साधणे.

ICDS वे लाभार्थी:

१. वय १ ते ६ वर्षांखालील मुले
२. गर्भवती व दुग्धसर्जन काळातील महिला.
३. वय १५ ते ४४ वर्षे वयोगटातील स्त्रिया
४. सन १९९१ पासून किशोरवयीन मुलींना १८ वर्षापर्यंतचे अनौपचारिक शिक्षण आणि आरोग्य व पोषणविषयक कार्यक्रम प्रशिक्षण

ICDS द्वारे लाभार्थींना देण्यात येणाऱ्या सेवा सुविधा:

१. पूरक पोषण
२. शालेयपूर्व अनौपचारिक शिक्षण
३. पोषण आणि आरोग्य शिक्षण
४. लसीकरण
५. आरोग्य तपासणी
६. संदर्भीय सेवा

लसीकरण, आरोग्य तपासणी आणि संदर्भीय सेवा आरोग्याशी संबंधित आहेत. राष्ट्रीय आरोग्य अभियान आणि सार्वजनिक आरोग्य पायाभूत सुविधांद्वारे प्रदान केल्या जातात. या सेवा अंगणवाडी केंद्रावर अंगणवाडी सेविका आणि अंगणवाडी मदतनीस मार्फत समाजातील गरजू व्यक्तीपर्यंत पोहचवल्या जातात. अंगणवाडी सेविका समुदाय स्तरावरील कार्यकर्ता असून ती स्थानिक समुदायातून खास निवड केलेली महिला आहे. ती बालविकास, वैयक्तिक, स्वच्छता, लसीकरण, स्तनपान

याबाबतीत तीन महिने प्रशिक्षण घेते व गर्भावस्थेत बाळाची काळजी, किरकोळ आजारांवर उपचार व गंभीर आजारी असलेल्या बालकांची काळजी याबाबत सर्व माहिती प्राप्त करून घेते. ती आरोग्य कर्मचारी आणि समुदाय यांच्यात संपर्क साधते आणि यासाठी तिला प्रोत्साहन म्हणून अल्प मानधन दिले जाते. ती समुदायाच्या संपर्कात राहून बाल व माता आरोग्याबाबत जागरूकता निर्माण करते. तसेच कुटुंब नियोजन सेवा, विकृतीवरील उपचार आणि मृत्युदर कमी करण्याबाबत जागरूकता वाढवते. लसीकरण, व्हिटॅमीन-ए, लोह आणि फोलिक अॅसीडच्या गोळ्यांचे वितरण आणि किरकोळ आजारांवर उपचार आणि प्रथमोपचार यासाठी ती मध्यवर्ती भूमिका निभावते. अंगणवाडी सेविकांना त्या करत असणाऱ्या कामाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि योग्य स्वयंसेवी कार्यास मान्यता देण्यासाठी, अंगणवाडी सेविकांसाठी राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावर पुरस्कार योजना सुरू करण्यात आली आहे. यासाठी राज्य व केंद्रिय स्तरावर वेगवेगळी रक्कम व प्रशस्तीपत्र दिले जाते.

[१] पूरक पोषण:

यात पूरक आहार व वाढ यावर लक्ष केंद्रित केले जाते तसेच ज्या व्यक्तींना व्हिटॅमिन-ए ची कमतरता असेल त्यांना व्हिटॅमिन-ए च्या गोळ्या पुरवल्या जातात. तसेच समाजातील सर्व कुटुंबाची सर्वेक्षणाद्वारे ६ वर्षाखाली मुले व गर्भवती स्त्रियांची आकडेवारी व माहिती प्राप्त करून दिली जाते. अंगणवाडी सेविका कमी उत्पन्न असलेल्या आणि वंचित समाजातील मुले, मुली यांना राष्ट्रीय शिफारशीने प्रदान केलेले पूरक अन्न देऊन त्यांच्या शारीरिक उष्मांकाच्या गरजा पूर्ण करतात. वाढ, विकास आणि पोषण यावर अधिक भर दिला जातो. तीन वर्षापेक्षा लहान

बालकांचे वजन महिण्यातून एकदा आणि ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांचे वजन ३ महिण्याला एकदा केले जाते. ६ वर्षाखालील सर्व बालकांच्या वजन व वाढीसाठी कार्डची व्यवस्था केली जाते. बालकाच्या वजन व वाढीच्या कमी जास्त होणाऱ्या वेगामुळे त्याच्या पोषण स्थितीचे मूल्यांकन करता येते. या व्यतिरिक्त जे बालक गंभीर कुपोषित आहेत अशांना विशेष पूरक आहार दिला जातो आणि त्यांच्या पुढील उपचारासाठी वैद्यकिय सेवांकडे पाठवण्यात येते.

[२] शालेयपूर्व अनौपचारिक शिक्षण:

ICDS या योजनेत हा विभाग अतिशय महत्त्वाचा मानला जातो. ही योजना सर्व ग्रामीण खेडे व शहरी भागात कार्यरत आहे. हा शालेयपूर्व शिक्षण कार्यक्रम मुख्यतः वंचित मुलांना आनंदी, नैसर्गिक व उत्तेजक वातावरण प्राप्त करून देण्यासाठी निर्देशित केला जातो. हे शिक्षण ६ वर्षापर्यंतच्या बालकांच्या एकूण विकासावर लक्ष केंद्रित करते. सध्या ही योजना केवळ ५०७ प्रकल्पांमध्ये उपलब्ध आहे. शालेयपूर्व शिक्षणामुळे मुलांच्या विकासात भर दिसून येतो आणि या अनौपचारिक शिक्षणामुळे या बालकांना शाळेत नावनोंदणी करण्यास प्रोत्साहन मिळते. शालेयपूर्व शिक्षण हे ३ ते ६ वर्ष वयोगटातील बालकांना दिले जाते. बालकांचे सुरवातीचे हे तीन वर्ष अतिशय महत्त्वाचे असतात. याच वयात बालकांचा शिक्षणाचा योग्य पाया घातला जातो तेव्हा बालकाचे प्रारंभिक शिक्षण आणि त्याच्या विकासासाठी एक मजबूत पाया प्रदान करण्यासाठी ICDS ची योजना महत्त्वपूर्ण कार्य करते. याद्वारे बालकाची प्राथमिक शाळांसाठी आवश्यक तयारी करून घेतली जाते आणि मोठ्या भावंडाना कुटुंबातील

लहान मुलांची काळजी घेण्यापासून मुक्त करते आणि त्यांना शाळेत जाण्यासाठी सक्षम करते.

[३] पोषण आणि आरोग्य शिक्षण:

याद्वारे १५ ते ४५ वयोगटातील महिलांना पोषण आणि आरोग्य शिक्षण देण्यासाठी समाविष्ट केले जाते. हा संप्रेषण धोरणाचा भाग आहे. महिलांना स्वतःचे पोषण, आरोग्य, त्यांच्यात विकासाची क्षमता निर्माण करणे, त्यांच्या आवश्यक गरजा, त्यांच्या मुलांची आणि कुटुंबाची काळजी याबाबत मार्गदर्शन दिले जाते. हे दीर्घकालीन उद्दिष्ट साध्य केले जाते. या व्यतिरिक्त ICDS द्वारे ११ ते १४ वर्षातील किशोरवयीन मुलींसाठी सबला योजना चालवण्यासाठी समाजसेवा प्राप्त करून देते.

[४] लसीकरण:

गर्भवती स्त्रिया आणि लहान मुलांचे रोगापासून संरक्षण होण्यासाठी योग्य वेळी लसीकरण केले जाते. पल्स पोलिओ आणि कुटुंब-नियोजन मोहिमेसाठी पाठपुराठा केला जातो. त्यामुळे माता व बाल मृत्यु दराचे प्रमाण कमी करणे शक्य होते.

[५] आरोग्य तपासणी:

यात गर्भवती महिलांची प्रसूतीपूर्व व प्रसूतीनंतरची काळजी व ६ वर्षापेक्षा लहान मुलांची आरोग्यविषयक सेवा यांचा समावेश होतो. अंगणवाडी सेवीका आणि प्राथमिक आरोग्यकेंद्र कर्मचाऱ्यांकडून बालकांसाठी पुरवल्या जाणाऱ्या विविध आरोग्य सेवांमध्ये नियमित आरोग्य तपासणी, वजन नोंदवणे, लसीकरण, कुपोषणाचे व्यवस्थापन, अतिसारावर उपचार, जंतनाशक व साध्या औषधांचे वितरण इत्यादींचा समावेश होतो.

[३] संदर्भीय सेवा:

आरोग्य तपासणी व वाढ निरीक्षणावरून आजारी व कुपोषित बालकांना ज्यांना तातडीने वैद्यकिय मदतीची गरज आहे त्यांना प्राथमिक आरोग्यकेंद्र किंवा त्याच्या उपकेंद्राकडे पाठवले जाते. अंगणवाडी सेविकेला मुलांमधील अपंगत्व शोधण्याचे प्रशिक्षण देखील दिले जाते. जेणेकरून लवकर उपाय करता येतील.

ICDS ही केंद्र पुरस्कृत योजना आहे. १ ते ६ वर्षापर्यंतच्या मुलांचे पोषण आणि बालकांचा योग्य विकास व्हावा, गर्भवती स्त्री व दुग्धसर्जन काळातील स्त्रियांचा आहार व आरोग्य तसेच १५ ते ४५ वयोगटातील महिलांचे पोषण व आरोग्याचे परिणाम सुधारणे, ग्रामीण, आदिवासी आणि झोपडपट्टी भागातील मुलांची योग्य वाढ आणि विकास सुनिश्चित करण्यासाठी, शालेयपूर्व बालकांना योग्य पद्धतीने सेवा प्रदान करणे हे या प्रकल्पाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. यासाठी प्रत्येक खेड्यात व शहरी भागातील झोपडपट्टीत लोकसंख्येच्या प्रमाणात अंगणवाडी सुरू करून स्थानिक स्त्रीस अंगणवाडी सेवीका म्हणून नियुक्त केले जाते. या व्यतिरिक्त या योजनेसाठी प्राथमिक स्वास्थ्य केंद्राचे डॉक्टर व इतर कर्मचारी मदत करतात. ICDS ची ग्रामीण योजना ग्रामीण विकास खात्याकडे तर शहरी विभागातील योजना समाजकल्याण खात्याकडे असते. ICDS हा कार्यक्रम समाजावर आधारित आहे. हा कार्यक्रम अमलात आणण्यासाठी समाजातील सदस्य जसे की पंचायत राज, महिला मंडळ, युवा मंडळ, स्वयंसेवी संस्था, शिक्षक या सर्वांचे सक्रिय योगदान असणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. मानवी पोषण व आहारशास्त्राची मुलतत्वे - डॉ. आशा देऊस्कर,
विद्या प्रकाशन, नागपूर
२. आहारोपचार आणि सामुदायिक पोषण - डॉ. शोभा वाघमारे, विद्या
बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
३. महिला एवं मानवाधिकार - डॉ. सुमन कुल्हरी ,रितु पब्लिकेशन,
जयपूर
४. maharashtra.gov.in
५. byjus.com
६. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov>
७. latestlaw.com
८. <http://icds-wcd.nic.in>

२० एकात्मिक बाल विकास योजना

डॉ. सलमा खमरोद्दीन शेख

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय बदनापूर, जि. जालना

प्रस्तावना :-

आजची मुले उद्याचे भावी नागरिक आहेत म्हणून आज जर बालकांना योग्य शिक्षण दिले त्यांना प्रेरित केले तर भारताचे समर्थ व संपन्न नागरिक बनू शकतात. आज बालकांच्या विकासासाठी शासकीय पातळीवर मोठ्या प्रमाणात विविध प्रकारच्या योजना तयार करण्यात आलेल्या आहेत. त्यांची अंमलबजावणी व्हावी याकडे ही लक्ष दिले जात आहे.

बाल विकासाला अनुकूल असे वातावरण निर्माण करण्यासाठी खेड्याच्यापातळीवर महत्त्वाचे बदल करावे असे एकात्मिक बाल विकास सेवेचा इरादा आहे. हा बदल घडविण्यासाठी सध्या अंगणवाडी हे साधन आहे. अंगणवाडीमुळे उपलब्ध असलेल्या आरोग्य सेवेचा मुलांनी लाभ मिळू शकतो तसेच वेगवेगळ्या सरकारी बिगरसरकारी व समाजिक साधन संपत्तीचा वापर करून त्यांना मानसिक चालना ही दिली जाते. एकात्मिक बालविकास प्रकल्पा अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या यंत्रणा अंगणवाडीतील बालकांना मिळणाऱ्या सेवे विषयी काय वाटते? देशाच्या विकास कार्यक्रमांच्या विषयावर बालविकास हा अग्रक्रम असलेला विषय आहे. बालक जीवन हे निरागस जीवन आहे म्हणूनच नव्हे तर ती देशाची सर्वोत्तम मालमत्ता आहे.

विभक्त कुटूंबातील पती-

पत्नी अर्थोत्पादनासाठी घराबाहेर जात असल्याने लहान मुलांना सांभाळण्यासाठी घरी कुणीही वयस्क मंडळी नसल्याने त्या मुलांना विविध

पाळणा घरे, अंगणवाडी, बालवाडी, शाळा इ.च्या रुपाने मुलांच्या संगोपनाकडे वळल्याने मुलांची काळजी घेणे व त्यांच्यावर संस्कार करणे, मुलांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे या विचार सरणीची ही जोपासना होवू लागली, अंगणवाडीच्या शिक्षणामुळे मुलांना चांगली शिस्त लावता येते. त्यांतील शिक्षणामुळे काही विकासात्मक बदल जाणवतो का ? अंगणवाडीचे शिक्षण बालकाचे सामाजिक व मानसिक स्वास्थ्य घडवण्यास महत्वपूर्ण भुमिका बालकांना मिळणाऱ्या सोयी-सुविधा कितपत पोहोचतात आणि या सोयीमुळे सेविका समाधानी आहेत हे शोधण्याची गरज आहे.

भारत हा जगातला बालकाचा सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश आहे. देशाच्या विकास कार्यक्रमाच्या पत्रिकेवर बालविकास हा अग्रक्रम असलेला विषय आहे. परंतू योजना बालविकासाच्या दृष्टीने राबविण्यात येत आहे. त्यासंबंधी काही प्रश्न साहजिकच मनात निर्माण होतात. ज्या योजना बालकांसाठी आहेत त्या योजना त्यांच्यापर्यंत पोहोचतात का ? तिची कार्यवाही कितपत परिणामकारक आहे. साधन सामुग्रीचे जे एकत्रिकरण योजनांकारांना अभिप्रेत होते तसे प्रत्यक्षात येते काय ? मुलांच्या जिजनावर दृढ असा प्रभाव पडला आहे काय ? नव्याने सामोर येणाऱ्या गरजा भागविण्यासाठी या सेवामध्ये पुरेशी वाढ होत आहे काय ? लवचिकता येत आहे काय ? खर्चाच्या प्रमाणात हा कार्यक्रम कितपत परिणामकारक ठरतो हे शोधण्याची गरज आज निर्माण झालेली आहे, मुले आणि महिलांचे जीवन हे समाज आणि राष्ट्राच्या सामर्थ्याचे खरे निदर्शक आहे. युनीसेफने बाल मृत्यू दर हा सामाजिक आणि कल्याणाचा एकमेव सर्वोत्तम सुचक मानला आहे. एकात्मिक बालविकास सेवा (ICDS) योजना ही सर्वात मोठी माता आणि बाल आरोग्य कार्यक्रमांपैकी एक आहे. अंगणवाडी केंद्र हे ICDS ची तळागाळातील कार्यकर्ती आहे आणि

हा कार्यक्रम अंगणवाडी सेविकाना व महिला कर्मचारीच्या मार्फत राबविला जातो.

तंत्रज्ञान आणि वैद्यकक्षेत्रातील वैज्ञानिक प्रगतीच्या या युगातही गरोदर आणि स्तनदा माता आणि त्यांच्या मुलांना दर्जेदार आरोग्य सेवा देणे हे भारतातील एक दुरचे स्वप्न आहे. दरवर्षी सुमारे ५० हजार माता गर्भधारणासंबंधी गुंतागुंतीने आपलाजीव गमावतात. दरवर्षी १.५ दशलक्षहून अधिक मुले त्यांच्या पहिल्या वाढदिवस साजरा करण्यापूर्वीच या जगाचा निरोप घेतात. जगातील सर्वात जास्त बालसंख्या कमी केल्याबद्दल भारताचे कौतुक होत आहे हे आपल्याला चांगलेच माहित आहे पण त्याचबरोबर आपण हे कटू सत्य नाकारू शकत नाही की, कुपोषित माता व बालकांचे प्रमाण जगात सर्वात जास्त आहे. अशा प्रकारे भारत सरकारने या दुःखांना कमी करण्यासाठी अनेक पावले उचललेली आहेत आणि (ICDS) हे त्या दिशेने एक महत्वाचे पाऊल आहे.

उद्दिष्टे :

जागतिक बालविकास योजनेचे महत्त्व अभ्यासणे.

एकात्मिक बालविकास अंतर्गत येणाऱ्या योजनांचा अभ्यास करणे.,

संशोधनपध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्रोताचा आधार घेतला असून त्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इ. माध्यमांचा वापर करण्यात आला आहे.

एकात्मिक बालविकास योजना (ICDS) या योजनेची सुरुवात १९७५ मध्ये झाली. ६ वर्षांखालील मुलांचा विकास चांगला व्हावा व गर्भवती व दुग्धसर्जन काळातील महिला आहार व आरोग्यविषयक शिक्षण देण्याकरिता या योजनेची सुरुवात झाली. सुरुवातीला या योजने

अंतर्गत ३३ प्रकल्प आणि ४८९९ अंगणवाडी केंद्र होते. या योजने अंतर्गत २०१२ पर्यंत ७०७६ प्रकल्प आहेत व १४ लाख अंगणवाडी केंद्र होती त्यानंतर मागणी नुसार २० हजार केंद्रे ही सुरु करण्यात आली होती. एकात्मिक बालविकास योजनेची सार्वत्रिकीकरण झालेले असून सरकारने या योजनेत अनेक बदल केलेले आहेत. जसे अधिक आर्थिक तरतुद सप्लीमेंटरी, न्यूट्रीशन प्रोग्रामला या योजनेमध्ये समाविष्ट करून घेणे व जागतिक आरोग्य संस्थेचे नविन विकास विषयक दर्जा अंवलंबले इ.

एकात्मिक बालविकासाची उद्दीष्टे खालील प्रमाणे आहे.

०-६ वर्षांच्या बालकांचा आहार व आरोग्य विषयक दर्जा सुधारणे.

बालकाचा शारिरीक, मानसिक, सामाजिक विकास योग्य होण्याच्या दृष्टीने पाया भरणे.

समाजामध्ये बाल मृत्यू रोगांचा संसर्ग कुपोषण व शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या संख्येमधील होणारी घट कमी करणे.

बालकाचा विकास चांगला होण्या करिता विविध बाल कल्याण विभागातील समन्वयक असणे.

स्त्रीयांना योग्य आहार व आरोग्यविषयक प्रशिक्षण देऊन बालकांचा आहाराविषयक आवश्यकता व आरोग्यविषयक जाणिव निर्माण करणे.

(ICDS) एकात्मिक बालविकासा अंतर्गत विविध योजनांचा समावेश होतो त्या योजना खालील प्रमाणे :

पुरक आहार :

बाल मृत्यू व बालकांना होणाऱ्या रोगांचा संसर्ग कमी करण्याकरिता गर्भावस्थेतील स्त्रीया दुग्धसर्जन काळातील माता व ० ते ६ वर्ष वयोगटातील मुलांना पुरक आहार दिला जातो.

लसीकरण :

संसर्गजन्य रोगांमुळे होणारे बालमृत्यू टाळण्याकरिता गर्भावस्थेतील स्त्रीयांना व ६ वर्षापर्यंतच्या मुलांना लसीकरण केले जाते.

आरोग्यतपासणी :

स्त्रीया व बालकांची आरोग्य तपासणी दर ३ ते ६ महिन्यांनी केली जाते. बालकामध्ये रात आंधळेपणा टाळण्याकरिता १ ते ५ वर्षापर्यंत दर ६ महिन्यांनी जीवनसत्वाचे डोस प्रतिबंधासाठी दिले जातात. लोह व फॉलिक ॲसिड गोळ्या रक्तशय टाळण्यासाठी दिल्या जातात. गंभीररित्या आजारी असलेल्या व कुपोषित बालकांकरिता व मातांकरिता जिल्ह्यातील दवाखाण्यामध्ये आरोग्य सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

आहार व आरोग्य शिक्षण :

ग्रामिणभागांतील स्त्रियांमध्ये आहार व आरोग्यविषयक जाणिव निर्माण करण्याकरिता संबंधितांना शिक्षण दिले जाते.

शाळांपुर्व अनौपचारिक शिक्षण :

बालकांचा सर्वांगीण विकास चांगला होण्याच्या दृष्टीने पाया भक्कम होण्याकरिता ३ ते ५ वर्ष वयोगटांतील मुलांकरिता अंगणवाडीमध्ये शिक्षण दिले जाते. ही सर्व उद्दिष्टे साध्य होऊन माता व बालविकास चांगला होण्याकरिता विविध विभाग शिक्षण आरोग्य, सामाजिक कल्याण व सर्वांमध्ये योग्य समन्वय असणे आवश्यक आहे. एकात्मिक बालविकास ही योजना भारत सरकारच्या सामाजिक कल्याण खात्याद्वारे राबविली जाते. महाराष्ट्रातही ही योजना ग्रामिण विभागात ग्रामिण विकास खाते तर शहरी विभागात समाजकल्याण खाते राबवते. या योजनेच्या अंतर्गत ३ प्रकल्प राबविले जातात. एकात्मिकबालविकास (ICDS) योजनेच्या अंतर्गत अनेक गोष्टींचा फायदा झाला.

कुपोषणाचे प्रमाण कमी करण्यास सरकारला यश आले.

कुपोषणामुळे होणारा बाल मृत्यूदर कमी झाला.

कुटुंब नियोजनामुळे बालकांच्या जन्माची टक्केवारी पण कमी झाली.

लसीकरणाच्या क्षेत्रात वाढ झाली.

पुरक आहार वाटपात वाढ झाली

(ICDS) एकात्मक बालविकास ही एक महत्वपूर्ण योजना आहे की जी स्त्रिया व बालके यांच्या आरोग्याच्या व विकासाच्या दृष्टीकोनातून मदतकरणे याकरिता लागणारी साधन संपत्ती केंद्र सरकार, राज्य सरकार सेवाभावी संस्था व समाजाकडून मिळविली जाते. अशाप्रकारे महिला व बालकाचा आहार व आरोग्याचा दर्जा वाढवते व त्यात सुधारणा करते ही काळाची गरज आहे. विशेषतः मागासलेल्या किंवा अविकसित भागांतील आणि त्या करिता ही योजना सतत प्रयत्नशिल असते. (ICDS) हा सर्वात मोठा कार्यक्रम आहे. या कार्यक्रमांखाली पोषक आहार शालेय पुर्वशिक्षण व आरोग्य हे महत्वाचे उपक्रम राबविले जातात.

संदर्भ सुची :

१) सामुदायिक विकास विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण — डॉ.

उज्वला बैरागडे, प्रा. मुळे

२) पोषण आणि आहार — शोभा वाघमारे

३) महिला व बालविकास अधिकारी — डॉ. अजित थारेबोले

४) सामुदायिकविकास — प्रा. बी.वी. तिजारे

५) सामुदायिक आरोग्य आणि परिचारिका सेवा — डॉ. ज.पा. बंरिदे

६) सामुदायिक विकास आणि विस्तार कार्याची मुलतत्त्वे — प्रा.

चंद्रशेखर लाखे

7) <https://womenchild.maharashtra.gov.in>

8) <https://recredd.in/bal-vikasyojna>

9) <https://wcd.nic.in>

10) <https://unacademy.lesson>